

SYBCOM SEMESTER IV

MACRO ECONOMICS

એકમ ૩. આંતર રાષ્ટ્રીય વ્યાપાર

વ્યાપાર ચક્રનો અર્થ (Meaning of Trade Cycle):

વ્યાપાર ચક્રનો અર્થ એ છે કે અર્થવ્યવસ્થામાં સમયાંતરે થતી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં ચઢાવ અને ઉતાર. આ ચઢાવ-ઉતાર ખાસ કરીને રોજગારી, ઉત્પાદનનું સ્તર, આવક, કિંમતો અને નફા જેવા મહત્વના ક્ષેત્રોમાં જોવા મળે છે. અલગ-અલગ અર્થશાસ્ત્રીઓએ પોતાના અભિગમ પ્રમાણે વ્યાપાર ચક્રને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

મિટ્ચેલના મત અનુસાર, વ્યાપાર ચક્ર એ સંગઠિત સમાજની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં આવતી આવર્તક ઉછાળો અને મંદીની સ્થિતિને દર્શાવે છે. અહીં 'વ્યાપાર' શબ્દનો અર્થ એ છે કે આ ઉતાર-ચઢાવ માત્ર એવી પ્રવૃત્તિઓમાં જોવા મળે છે, જે નિયમિત રીતે અને વ્યવસાયિક પદ્ધતિથી કરવામાં આવે છે.

'ચક્ર' શબ્દનો અર્થ એ છે કે અહીં માત્ર એવી આર્થિક ઉતાર-ચઢાવની વાત થાય છે, જે નિશ્ચિત અંતરાલે અને નિયમિત રીતે વારંવાર જોવા મળે. જે ફેરફારો અચાનક કે અનિયમિત રીતે થાય છે, તે વ્યાપાર ચક્રનો ભાગ માનવામાં આવતા નથી.

કેન્સ મુજબ, વ્યાપાર ચક્ર એ અર્થવ્યવસ્થાની એવી સતત પ્રક્રિયા છે જેમાં સારા વ્યાપારના સમયગાળા અને ખરાબ વ્યાપારના સમયગાળા એકબીજાને બદલે આવે છે. સારા સમયમાં ઉત્પાદન અને વેપારમાં વધારો થાય છે, કિંમતો વધે છે અને બેરોજગારી ઓછી હોય છે; જ્યારે ખરાબ સમયમાં ઉત્પાદન અને વેપારમાં ઘટાડો થાય છે, કિંમતો ઘટે છે અને બેરોજગારીનું પ્રમાણ વધે છે.

વ્યાપાર ચક્રના લક્ષણો (Features of Trade Cycle)

1. સમકાલીન સ્વભાવ (Synchronic Nature):

વ્યાપાર ચક્ર કોઈ એક ક્ષેત્ર સુધી મર્યાદિત રહેતું નથી. અર્થવ્યવસ્થાના એક ક્ષેત્રમાં જ્યારે ચઢાવ કે મંદી શરૂ થાય છે, ત્યારે તેની અસર ધીમે ધીમે અન્ય તમામ ક્ષેત્રોમાં ફેલાય જાય છે.

2. ઉછાળો પછી મંદી આવવી:

વ્યાપાર ચક્રમાં સમૃદ્ધિ (Prosperity)નો સમયગાળો પૂર્ણ થયા બાદ મંદી (Depression) આવે છે. આથી વ્યાપાર ચક્રની ગતિ તરંગ જેવી—ઉછાળો અને પછી ઉતાર—હોય છે.

3. પુનરાવર્તનશીલ અને લયબદ્ધ:

વ્યાપાર ચક્ર વારંવાર પુનરાવર્તિત થતું રહે છે. સમૃદ્ધિના સમયમાં પછી મંદી આવે છે અને મંદી બાદ ફરીથી ઉછાળાનો સમયગાળો શરૂ થાય છે.

4. સંગ્રહાત્મક અને આત્મબળવત્તર (Cumulative and Self-reinforcing):

વ્યાપાર ચક્રનો દરેક તબક્કો પોતાની જાતને વધુ મજબૂત બનાવે છે. ઉછાળાના સમયમાં રોકાણ, ઉત્પાદન અને રોજગારી વધીને વધુ ઉછાળાને પ્રોત્સાહન આપે છે; જ્યારે મંદીના સમયમાં ઘટાડો વધુ ઘટાડાને જન્મ આપે છે.

5. અસમાન ગતિ ધરાવતું (Asymmetrical):

સમૃદ્ધિનો તબક્કો સામાન્ય રીતે ધીમે અને ક્રમે વિકસે છે, જ્યારે મંદીનો તબક્કો અચાનક અને ઝડપથી આવે છે.

6. નિશ્ચિત સમયગાળો ન હોવો (Not Periodic):

વ્યાપાર ચક્ર માટે કોઈ નક્કી સમયગાળો નથી. કેટલીક વાર ચક્ર 3-4 વર્ષ ચાલે છે, તો કેટલીક વાર 6-8 વર્ષ કે તેથી વધુ સમય સુધી પણ ચાલે છે.

7. અસમાન અસર (Differential Impact):

વ્યાપાર ચક્રની અસર તમામ ઉદ્યોગો પર સમાન રીતે થતી નથી. કેટલીક ઉદ્યોગો પર તેની અસર વધારે હોય છે, જ્યારે કેટલીક પર ઓછી.

8.

આંતરરાષ્ટ્રીય

સ્વભાવ:

આધુનિક યુગમાં દેશો એકબીજાની સાથે વેપાર દ્વારા જોડાયેલા છે. તેથી એક દેશમાં ઉછાળો કે મંદી આવે તો તેની અસર અન્ય દેશોમાં પણ પહોંચે છે.

વ્યાપાર ચક્રના તબક્કાઓ (Phases of Trade Cycle)

વ્યાપાર ચક્ર અર્થવ્યવસ્થામાં સમયાંતરે થતી ઉછાળો-મંદીની પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયા સામાન્ય રીતે ચાર મુખ્ય તબક્કાઓમાં વહેંચાયેલી હોય છે.

1. મંદીનો તબક્કો (Slump / Depression)

આ તબક્કામાં અર્થવ્યવસ્થાની ગતિ ખૂબ ધીમી થઈ જાય છે. ઉત્પાદન ઘટે છે, વેચાણ ઓછું થાય છે, નફામાં ઘટાડો થાય છે અને બેરોજગારી વધે છે. લોકો ખર્ચ કરતા ડરે છે, રોકાણ ઘટે છે અને બજારમાં નિરાશાનો માહોલ રહે છે.

2. પુનઃઉછાળાનો તબક્કો (Recovery)

મંદી પછી ધીમે ધીમે સુધારાની પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે. ઉત્પાદન અને રોકાણમાં વધારો થવા લાગે છે, રોજગારીના અવસર વધે છે અને લોકોમાં વિશ્વાસ ફરી ઉભો થાય છે. અર્થવ્યવસ્થા ધીમે ધીમે સ્થિરતાની દિશામાં આગળ વધે છે.

3. સમૃદ્ધિ અથવા તેજીનો તબક્કો (Boom / Prosperity)

આ તબક્કામાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ શિખર પર પહોંચે છે. ઉત્પાદન, આવક, નફા અને રોજગારીમાં નોંધપાત્ર વધારો થાય છે. કિંમતો વધે છે, માંગ વધુ હોય છે અને વેપાર-ઉદ્યોગમાં ઉત્સાહ અને આશાવાદ જોવા મળે છે.

4. સંકોચન અથવા ઘટાડાનો તબક્કો (Deflation / Recession)

જ્યારે સમૃદ્ધિ લાંબા સમય સુધી ચાલે છે, ત્યારે અસંતુલન ઊભું થાય છે. માંગ ઘટવા લાગે છે, કિંમતો નીચે આવે છે, નફા ઘટે છે અને ઉદ્યોગોમાં ધીમે ધીમે સંકોચન શરૂ થાય છે, જે અંતે ફરી મંદી તરફ દોરી જાય છે.

વ્યાપાર ચક્રનો પ્રથમ તબક્કો : મંદી અથવા અવસાદ (Slump / Depression)

મંદી અથવા અવસાદ વ્યાપાર ચક્રનો સૌથી ગંભીર અને ભયજનક તબક્કો ગણાય છે. આ તબક્કામાં અર્થવ્યવસ્થાની ગતિ અત્યંત ધીમી પડી જાય છે અને સમગ્ર આર્થિક વ્યવસ્થા દબાણમાં આવી જાય છે. હાર્બરલર મુજબ, મંદી એવી સ્થિતિ છે જેમાં પ્રતિવ્યક્તિ ઉત્પાદન, વાસ્તવિક આવક અને રોજગારીનું પ્રમાણ ઘટે છે અને અર્થવ્યવસ્થામાં ઉપલબ્ધ સાધનો તથા શ્રમનો પૂરતો ઉપયોગ થતો નથી.

મંદીનો આરંભ સામાન્ય રીતે ઉત્પાદન અને રોજગારીમાં તીવ્ર ઘટાડા સાથે થાય છે. ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદન ઘટે છે અને કામદારોને કામ પરથી દૂર કરવામાં આવે છે. જો કે આ ઘટાડો દરેક ક્ષેત્રમાં સમાન રીતે થતો નથી. ભારે ઉદ્યોગો જેમ કે યંત્રસામગ્રી, ખાણકામ, બાંધકામ અને પરિવહન ક્ષેત્રમાં ઘટાડો વધુ જોવા મળે છે, જ્યારે ખેતી અને ચોખ્ખા વેચાણ ક્ષેત્ર પર તેની અસર તુલનાત્મક રીતે ઓછી હોય છે.

મંદીના સમયમાં ઉત્પાદન અને રોજગારી ઝડપથી ઘટે છે, પરંતુ સાથે સાથે કિંમતો અને વેતનમાં પણ ઘટાડો થાય છે. આ પરિસ્થિતિ ઉત્પાદકો તેમજ શ્રમિકો બંને માટે અત્યંત કષ્ટદાયક હોય છે. ઉત્પાદકોને ભવિષ્યમાં કિંમતો વધુ ઘટશે તેવી આશંકા રહેતી હોવાથી તેઓ માલ વેચવામાં ઉતાવળ કરે છે, જ્યારે ગ્રાહકો કિંમતો વધુ ઘટશે તેવી આશામાં ખરીદી મુલતવી રાખે છે.

અર્થવ્યવસ્થામાં વ્યાપક મંદી સર્જાતાં નાણાકીય સંસ્થાઓ પણ ચિંતિત બને છે. તે ઉત્પાદક પેઢીઓને અગાઉ આપેલા ઋણ પરત ચૂકવવા દબાણ કરે છે. પરિણામે ઉત્પાદકોને ઘટતી કિંમતો વચ્ચે જ પોતાનો જથ્થો વેચવો પડે છે, જે બજારમાં કિંમતોને વધુ નીચે ધકેલે છે અને મંદીને વધુ ઘેરી બનાવે છે.

જેમ જેમ મંદી ગંભીર બને છે તેમ પેઢીઓ ઉત્પાદન ઘટાડે છે અને મોટા પ્રમાણમાં કામદારોને છૂટા કરે છે. બેરોજગારી વધતાં વેતન પર નીચે દબાણ આવે છે. જોકે વેતનમાં ઘટાડો સામાન્ય રીતે કિંમતોની તુલનામાં ઓછો હોય છે, કારણ કે મજૂર સંઘો વેતન ઘટાડાનો કડક વિરોધ કરે છે.

મંદીના સમયમાં કૃષિ કાચા માલની કિંમતોમાં ઘટાડો ઔદ્યોગિક માલની તુલનામાં વધુ જોવા મળે છે. કારણ કે કાચા માલનું ઉત્પાદન તરત ઘટાડવું મુશ્કેલ હોય છે. આથી તેની પુરવઠા વધુ રહે છે અને કિંમતો ઝડપથી ઘટે છે. વધુમાં, હોલસેલ કિંમતો રિટેલ કિંમતો કરતાં ઝડપી ઘટે છે, જેના કારણે અર્થવ્યવસ્થાની ભાવ રચનામાં અસંતુલન ઊભું થાય છે.

મંદી રાષ્ટ્રીય આવકના વહેંચણ પર પણ અસર કરે છે. નફા અને વેતનમાં ભાડા અને સ્થિર આવકની તુલનામાં વધુ ઘટાડો થાય છે. શેરધારકોની આવક ઘટે છે, જેના પરિણામે બેંકો અને નાણાકીય સંસ્થાઓમાં થતી થાપણો ઘટી જાય છે. આ સંસ્થાઓ પછી ઋણ સંકોચનની નીતિ અપનાવે છે.

એક તરફ મંદી કારણે ઉત્પાદકો નવા ઋણ લેવા તૈયાર નથી અને બીજી તરફ નાણાકીય સંસ્થાઓ પણ નવા રોકાણ માટે ઋણ આપવા અચકાય છે. આ પરિસ્થિતિ મંદીને લાંબા સમય સુધી ખેંચી રાખે છે.

નિષ્કર્ષ:

આ રીતે મંદી અથવા અવસાદ વ્યાપાર ચક્રનો સૌથી કઠિન તબક્કો છે, જેમાં ઉત્પાદન, રોજગારી, આવક અને રોકાણમાં ગંભીર ઘટાડો જોવા મળે છે અને સમગ્ર અર્થવ્યવસ્થા જડતા અનુભવે છે.

વ્યાપાર ચક્રનો બીજો તબક્કો : પુનઃઉછાળો (Recovery)

પુનઃઉછાળો તે તબક્કો છે જેમાં અર્થવ્યવસ્થા મંદીમાંથી બહાર આવી ધીમે ધીમે ઉછાળાની દિશામાં આગળ વધે છે. આ તબક્કામાં ઉત્પાદન અને રોજગારીમાં વધારો થવા લાગે છે અને લાંબા સમયથી ચાલતી નિષ્ક્રિયતા ધીમે ધીમે દૂર થાય છે.

પુનઃઉછાળાનું મુખ્ય કારણ ઉપભોક્તા માલ ઉદ્યોગોમાંથી ઊભી થતી નવી માંગ છે. મંદી દરમિયાન જે પેઢીઓએ યંત્રસામગ્રી અને સાધનોમાં રોકાણ ટાળ્યું હતું, તે હવે જૂના સાધનો ઘસાઈ જવાથી બદલવા પડે છે. મૂડી માલની આ બદલાની માંગ પુનઃઉછાળાની શરૂઆત કરે છે.

આ તબક્કામાં કિંમતો સામાન્ય રીતે સ્થિર રહે છે, પરંતુ વેતન અને અન્ય આવકમાં સ્પષ્ટ વધારો જોવા મળે છે. નફામાં વધારો થવાથી ડિવિડન્ડ વધે છે અને પેઢીઓને નવા રોકાણ માટે પ્રોત્સાહન મળે છે. શેરબજારમાં નવી ઇશ્યૂઝ આવે છે અને મૂડી સંગ્રહ સરળ બને છે.

આવક વધવાથી ઉપભોક્તા ખર્ચમાં વધારો થાય છે, જે ઉત્પાદન વધારવા માટે પ્રેરણા આપે છે. પરિણામે અન્ય વેપાર પ્રવૃત્તિઓ પણ ધીમે ધીમે ગતિ પકડે છે. નીચા વ્યાજદર, નાણાકીય સંસ્થાઓની ઋણ આપવા માટેની તૈયારી અને ભવિષ્ય અંગે રોકાણકારોની આશાવાદી અપેક્ષાઓ—આ બધું મળીને રોકાણ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જે છે.

શેરબજારમાં પુનઃઉછાળાના સંકેતો સ્પષ્ટ દેખાય છે. શેરના ભાવ અને ડિવિડન્ડ વધવા લાગે છે અને બજારમાં તેજીનો માહોલ સર્જાય છે.

અહીં ધ્યાનમાં લેવું જરૂરી છે કે સરકારની સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતા પુનઃઉછાળાને આપમેળે શરૂ કરી શકતી નથી. પુનઃઉછાળો સામાન્ય રીતે ધીમો અને અટકતો પ્રવાહ હોય છે. તેથી સરકારને સ્થિરતા નીતિઓ અમલમાં મૂકવી પડે છે અને રોકાણકારોમાં રહેલી નિરાશા દૂર કરવા માટે સક્રિય પગલાં લેવા પડે છે. જો અર્થવ્યવસ્થાને પોતાનાં ભરોસે છોડી દેવામાં આવે, તો તે લાંબા સમય સુધી મંદીની સ્થિતિમાં અટવાઈ રહેવાની સંભાવના રહે છે, જે ખાસ કરીને શ્રમિક વર્ગ માટે અસહ્ય સાબિત થાય છે.

વ્યાપાર ચક્રનો ત્રીજો તબક્કો : તેજી અથવા સમૃદ્ધિ (Boom / Prosperity)

પુનઃઉછાળાના તબક્કા દરમિયાન ઉત્પાદન અને લોકોની આવકમાં થયેલો વધારો કુલ ખર્ચમાં નોંધપાત્ર વધારો લાવે છે. ખર્ચમાં થયેલો આ વધારો ગુણાકાર અસર (Multiplier Effect) પેદા કરે છે, જેના કારણે અસરકારક માંગ ઝડપથી વધે છે અને આવક અગાઉની તુલનામાં વધુ ઝડપી ગતિએ વધવા લાગે છે. આ સમગ્ર પ્રક્રિયા પોતાની જાતને મજબૂત બનાવતી જાય છે.

રોકાણ અને રોજગારીમાં સતત થતા વધારાથી આ સંગ્રહાત્મક પ્રક્રિયા વધુ વેગ પકડે છે. રોકાણકારોમાં વિશ્વાસ વધતાં ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિઓમાં વિસ્તરણ થાય છે અને અર્થવ્યવસ્થા તેજી અથવા સમૃદ્ધિના તબક્કામાં પ્રવેશે છે.

હાર્બરલરના મત મુજબ, સમૃદ્ધિ એવી સ્થિતિ છે જેમાં વપરાતી અને ઉત્પન્ન થતી વાસ્તવિક આવક ઊંચી હોય છે અથવા વધતી જાય છે અને રોજગારીનું સ્તર ઊંચું હોય છે. આ તબક્કામાં નિષ્ક્રિય સાધનો અથવા બેરોજગાર શ્રમ લગભગ ન હોવા જેટલા હોય છે. એટલે કે શ્રમશક્તિનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ અને ઉત્પાદન ક્ષમતાનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ થતો જોવા મળે છે. વેપારી વર્ગમાં ઉત્સાહ અને આશાવાદ છવાઈ જાય છે.

આ તબક્કામાં ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓમાં નોંધપાત્ર વધારો થાય છે. અટકળબાજી તેમજ સામાન્ય વેપાર બંને જોર પકડે છે. બાંધકામ પ્રવૃત્તિઓમાં વિશેષ તેજી જોવા મળે છે. શેરબજાર રોકાણકારોના ઉત્સાહને પ્રતિબિંબિત કરે છે અને ઊંચા નફા આપે છે, જેના કારણે ટકાઉ મૂડી માલનો જથ્થો વધે છે.

નાણાકીય સંસ્થાઓ પણ તેજીના સમયમાં ઋણ વિસ્તારવાની નીતિ અપનાવે છે. વ્યાજદર અને ડિસ્કાઉન્ટ દરમાં વધારો થવા છતાં ઋણ સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ રહે છે. આ તબક્કામાં સામાન્ય રીતે દરેક વર્ગ ખુશ દેખાય છે, પરંતુ આ સમૃદ્ધિ લાંબા સમય સુધી ટકી રહેતી નથી. અતિશય આશાવાદ, વધુ રોકાણ અને અસંતુલન અંતે ઘટાડા અથવા સંકોચનના તબક્કાને જન્મ આપે છે.

વ્યાપાર ચક્રનો ચોથો તબક્કો : સંકોચન અથવા ઘટાડો (Recession / Deflation)

સમૃદ્ધિ અથવા તેજીનો તબક્કો કેટલાક આંતરિક આર્થિક પ્રવાહોના કારણે અંત પામે છે અને અર્થવ્યવસ્થા સંકોચનના તબક્કામાં પ્રવેશે છે. તેજીના સમયમાં વધતી કિંમતોની તુલનામાં વેતન ધીમે વધે છે. પરિણામે, મોટા ભાગના લોકો બનેલા શ્રમિક વર્ગની ખરીદ શક્તિ ઘટે છે અને ઉપભોક્તા માલની માંગ પુરવઠા કરતાં પાછળ રહી જાય છે.

આ ઉપરાંત, ઉત્પાદનના વિસ્તરણમાં કેટલીક અડચણો ઊભી થાય છે. કાચા માલ, શ્રમ અથવા અન્ય આવશ્યક સાધનોની અછત અને ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં ઊભા થતા બોટલનેક (અવરોધ) ઉત્પાદન વધારાને અટકાવે છે.

તેજીના સમયમાં શ્રમ અને કાચા માલની અતિશય માંગના કારણે તેમના ભાવ અને તૈયાર માલની કિંમતો બંને વધે છે, પરંતુ આ વધારો અસમાન હોય છે. ખર્ચમાં ઝડપી વધારો અને માંગમાં ધીમો વધારો નફાને દબાણમાં મૂકે છે.

સંકોચનનું એક મહત્વપૂર્ણ કારણ નાણાકીય અછત પણ છે. નાણાકીય સંસ્થાઓ તેમની મર્યાદાઓને કારણે એક નિશ્ચિત હદ પછી ઋણ વિસ્તારી શકતી નથી. જ્યારે આ મર્યાદા પહોંચી જાય છે, ત્યારે બેંકો અને અન્ય સંસ્થાઓ અગાઉ આપેલા ઋણ પાછા વસૂલવા માંડે છે. પરિણામે નાણાકીય તંગી ઊભી થાય છે.

આ પરિસ્થિતિમાં પેઢીઓને પોતાનો જથ્થો વેચવો પડે છે. જ્યારે મોટાભાગની પેઢીઓ એકસાથે માલ વેચવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે બજારમાં કિંમતો પડવા લાગે છે. નુકસાન સહન કરતી પેઢીઓ વધતાં શેરબજારમાં નિરાશા અને ભયનો માહોલ ફેલાય છે.

ઉદ્યોગો ઉત્પાદન કાર્યક્રમોમાં કાપ મૂકે છે, કામદારોને છૂટા કરે છે અને કાચા માલના ઓર્ડરો રદ કરે છે. આ નિરાશાની લહેર અર્થવ્યવસ્થાના અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ ફેલાય છે અને સમગ્ર વ્યવસ્થા સંકટમાં આવી જાય છે. આ રીતે વ્યાપાર ચક્રનો સંકોચન અથવા ઘટાડાનો તબક્કો શરૂ થાય છે.

જ્યારે નાણાકીય અને શેરબજારમાં મંદીના સ્પષ્ટ સંકેતો દેખાય છે, ત્યારે વેપારીઓમાં અતિનિરાશા, ગભરાટ અને અનિશ્ચિતતાનો ભાવ છવાઈ જાય છે. નવી યોજનાઓ સ્થગિત કરવામાં આવે છે અને ચાલી રહેલા પ્રોજેક્ટ્સ પણ છોડવામાં આવે છે. કેટલીક પેઢીઓ બિમાર પડે છે, જ્યારે કેટલીક દેવાળું ફૂંકે છે. આ બધું આર્થિક સંકોચનને વધુ વેગ આપે છે.

જનતાની ખરીદ શક્તિ ઘટતાં ઉપભોક્તા માલની માંગ ઘટે છે, જેના કારણે યંત્રસામગ્રી અને સાધનોની માંગ પણ વધુ ઘટે છે. બાંધકામ પ્રવૃત્તિઓમાં ભારે ઘટાડો થાય છે અને સમગ્ર વ્યાપાર જગત ભયભીત બની જાય છે.

એમ. ડબલ્યુ. લીના શબ્દોમાં, સંકોચન એકવાર શરૂ થાય પછી તે પોતાની જાતને વધુ મજબૂત બનાવે છે— જેમ જંગલમાં લાગેલી આગ પોતાની જ હવાની લહેરો સર્જી વધુ વિનાશ ફેલાવે છે. આ રીતે થોડા સમયની સંકોચન સ્થિતિ અંતે ગંભીર મંદી અથવા અવસાદમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે.

ટુક નોંધ તરીકે નો જવાબ

વ્યાપાર ચક્રનો પ્રથમ તબક્કો : મંદી અથવા અવસાદ (Slump / Depression)

મંદી અથવા અવસાદ વ્યાપાર ચક્રનો સૌથી ગંભીર તબક્કો છે. આ તબક્કામાં અર્થવ્યવસ્થાની ગતિ ખૂબ ધીમી પડી જાય છે અને ઉત્પાદન, આવક, નફા તથા રોજગારીમાં વ્યાપક ઘટાડો થાય છે. ઉપલબ્ધ સાધનો અને શ્રમનો પૂરતો ઉપયોગ થતો નથી.

મંદી દરમિયાન ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદન ઘટે છે અને મોટા પ્રમાણમાં કામદારોને છૂટા કરવામાં આવે છે, જેના કારણે બેરોજગારી વધે છે. યંત્રસામગ્રી, બાંધકામ અને ખાણકામ જેવા ઉદ્યોગોમાં મંદીની અસર વધુ જોવા મળે છે, જ્યારે ખેતી ક્ષેત્ર પર તેની અસર તુલનાત્મક રીતે ઓછી રહે છે.

આ તબક્કામાં બજારમાં માંગ ઘટે છે અને કિંમતો નીચે આવવા લાગે છે. ઉત્પાદકો ભાવ વધુ ઘટશે તેવી આશંકાથી માલ વેચવામાં ઉતાવળ કરે છે, જ્યારે ગ્રાહકો ખરીદી ટાળે છે. પરિણામે જથ્થો વધે છે અને મંદી વધુ ઘેરી બને છે.

નાણાકીય સંસ્થાઓ ઋણ આપવાની નીતિ કડક બનાવે છે અને જૂના ઋણની વસૂલાત પર ભાર મૂકે છે. નવા રોકાણો અટકી જાય છે અને સમગ્ર અર્થવ્યવસ્થામાં નિરાશા અને અસ્થિરતાનો માહોલ સર્જાય છે.

નિષ્કર્ષ:

આ રીતે મંદી એવો તબક્કો છે જેમાં અર્થવ્યવસ્થાની તમામ મુખ્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ઘટી જાય છે અને વ્યાપાર ચક્ર આગળના પુનઃઉછાળાના તબક્કાની પૃષ્ઠભૂમિ તૈયાર કરે છે.

વ્યાપાર ચક્રનો બીજો તબક્કો : પુનઃઉછાળો (Recovery)

પુનઃઉછાળો તે તબક્કો છે જેમાં અર્થવ્યવસ્થા લાંબી મંદી બાદ ધીમે ધીમે સુધારાની દિશામાં આગળ વધે છે. આ તબક્કામાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં સ્થિરતા આવે છે અને ઘટાડાનો પ્રવાહ અટકી જાય છે. ઉત્પાદન અને રોજગારીમાં ઘટાડો બંધ થાય છે અને ધીમે ધીમે વધારો થવા લાગે છે.

પુનઃઉછાળાના સમયમાં બજારમાં રહેલો વધારાનો જથ્થો ધીમે ધીમે ઘટે છે. માંગમાં સુધારો થવા લાગતાં ઉત્પાદકો ફરીથી ઉત્પાદન શરૂ કરે છે. રોકાણમાં સાવધ અને મર્યાદિત વધારો જોવા મળે છે. ઉદ્યોગોમાં નવું સાધનસામગ્રી લગાવવામાં આવે છે અને બંધ પડેલી એકમો ફરી શરૂ થાય છે.

આ તબક્કામાં કિંમતો સામાન્ય રીતે સ્થિર રહે છે અથવા થોડો વધારો દર્શાવે છે. નફામાં નાનો પરંતુ સતત વધારો થતો જોવા મળે છે. બેરોજગારી ધીમે ધીમે ઘટે છે અને વેતનમાં સ્થિરતા આવે છે. ગ્રાહકોમાં ફરીથી વિશ્વાસ જન્મે છે અને તેઓ ખર્ચ કરવા માટે તૈયાર થાય છે.

નાણાકીય સંસ્થાઓ પણ ધીમે ધીમે ઋણ આપવાની નીતિ નરમ કરે છે. વ્યાજદરમાં સ્થિરતા આવે છે અને નવા રોકાણ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જાય છે. આ રીતે પુનઃઉછાળો અર્થવ્યવસ્થાને તેજીના તબક્કા તરફ દોરી જાય છે.

વ્યાપાર ચક્રનો ત્રીજો તબક્કો : સમૃદ્ધિ અથવા તેજી (Boom / Prosperity)

સમૃદ્ધિ વ્યાપાર ચક્રનો સૌથી સક્રિય અને ઉત્સાહજનક તબક્કો છે. આ તબક્કામાં અર્થવ્યવસ્થાની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ઊંચા સ્તરે પહોંચે છે. ઉત્પાદન, આવક, નફા અને રોજગારીમાં ઝડપી અને વ્યાપક વધારો થાય છે.

ઉદ્યોગોમાં સંપૂર્ણ ક્ષમતાએ ઉત્પાદન થાય છે અને નવી ફેક્ટરીઓ તથા વ્યવસાયો શરૂ થાય છે. રોકાણમાં ભારે વધારો થાય છે અને નાણાકીય સંસ્થાઓ સરળતાથી ઋણ ઉપલબ્ધ કરાવે છે. માંગ વધવાને કારણે બજારમાં કિંમતો વધે છે અને નફાનો દર ઊંચો રહે છે.

આ તબક્કામાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું હોય છે અને કામદારોને ઊંચા વેતન મળે છે. શેરબજાર તેજી અનુભવે છે અને લોકોમાં આશાવાદ અને આત્મવિશ્વાસ જોવા મળે છે. અતિશય આશાવાદ અને અટકળબાજી પણ વધે છે.

પરંતુ આ તબક્કામાં અસંતુલન પણ ઊભું થાય છે. વધુ ઉત્પાદન, અતિરિક્ત રોકાણ અને કૃત્રિમ માંગ સર્જાતાં અર્થવ્યવસ્થા ટકાઉ રહેતી નથી. આ અસંતુલન અંતે ઘટાડાના તબક્કાને જન્મ આપે છે.

વ્યાપાર ચક્રનો ચોથો તબક્કો : સંકોચન અથવા ઘટાડો (Deflation / Recession)

સંકોચનનો તબક્કો સમૃદ્ધિ પછી શરૂ થાય છે. આ તબક્કામાં બજારમાં માંગ ઘટવા લાગે છે અને કિંમતો નીચે આવવા લાગે છે. નફામાં ઘટાડો થતાં ઉત્પાદકો ઉત્પાદન ઘટાડે છે અને રોકાણ અટકાવે છે.

ઉદ્યોગોમાં જથ્થો વધવા લાગે છે અને વેચાણમાં મંદી આવે છે. પેઢીઓ ખર્ચ ઘટાડવા માટે કામદારોને છૂટા કરે છે, જેના પરિણામે બેરોજગારી વધે છે. વેતનમાં ઘટાડાનો દબાણ સર્જાય છે અને લોકો ખર્ચ કરવા સંકોચ અનુભવે છે.

નાણાકીય સંસ્થાઓ ઋણ આપવાની નીતિ કડક બનાવે છે. વ્યાજદર વધે છે અને નવા રોકાણો અટકી જાય છે. શેરબજારમાં ગિરાવટ આવે છે અને સમગ્ર અર્થવ્યવસ્થામાં નિરાશાનો માહોલ ફેલાય છે.

જેમ જેમ સંકોચન વધુ ગંભીર બને છે તેમ તે અંતે સંપૂર્ણ મંદી અથવા અવસાદમાં રૂપાંતરિત થાય છે, અને વ્યાપાર ચક્ર ફરીથી પ્રથમ તબક્કામાં પ્રવેશ કરે છે.

સારાંશ / નિષ્કર્ષ

આ રીતે વ્યાપાર ચક્ર ચાર તબક્કાઓ—મંદી, પુનઃઉછાળો, સમૃદ્ધિ અને સંકોચન—મારફતે સતત આગળ વધતું રહે છે. આ તબક્કાઓ એકબીજાથી જોડાયેલા છે અને એક તબક્કો બીજાને જન્મ આપે છે. વ્યાપાર ચક્રનો અભ્યાસ અર્થવ્યવસ્થાની ગતિ અને અસ્થિરતાને સમજવામાં મહત્વપૂર્ણ છે.

• આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર (International Trade)

- અર્થ અને મહત્વ -

• 1. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો અર્થ (Meaning of International Trade)

- જ્યારે એક દેશ અન્ય દેશો સાથે માલસામાન અને સેવાઓની ખરીદી-વેચાણ કરે છે, ત્યારે તેને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કહેવામાં આવે છે. આ વેપારમાં એક દેશ નિકાસ (Exports) કરે છે અને બીજા દેશોથી આયાત (Imports) કરે છે.
- કોઈપણ દેશ તમામ ચીજોનું ઉત્પાદન પોતે કરી શકે તેમ નથી, કારણ કે દરેક દેશમાં કુદરતી સાધનો, શ્રમ, મૂડી, તકનીક અને હવામાનમાં તફાવત હોય છે. આ અસમાનતા કારણે દેશો પરસ્પર એકબીજા પર આધાર રાખે છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર વિકસે છે.
- આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર માત્ર માલસામાન પૂરતો સીમિત નથી, પરંતુ સેવાઓ, મૂડી, ટેકનોલોજી અને જ્ઞાનના વિનિમયને પણ આવરી લે છે.

• 2. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું મહત્વ (Importance of International Trade)

- (1) સાધનોનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ
- દરેક દેશ પોતાનાં વિશેષ સાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને જે ચીજોમાં નિષ્ણાત છે તેનું ઉત્પાદન કરે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર દ્વારા આ સાધનોનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ શક્ય બને છે.
- (2) ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો

- વિશેષીકરણ અને મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થવાથી ખર્ચ ઘટે છે. સસ્તી કિંમતે માલ મળવાથી ઉપભોક્તાને લાભ થાય છે.
- (3) જીવનસ્તરમાં સુધારો
- વિદેશી ચીજો અને સેવાઓ ઉપલબ્ધ થવાથી લોકોના વપરાશમાં વૈવિધ્ય આવે છે અને જીવનસ્તર ઊંચું થાય છે.
- (4) રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારો
- નિકાસ વધતાં દેશને વિદેશી ચલણ મળે છે, જેના કારણે રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારો થાય છે અને વિકાસને ગતિ મળે છે.
- (5) રોજગારીની તકોમાં વધારો
- નિકાસ આધારિત ઉદ્યોગોના વિકાસથી નવા ઉદ્યોગો સ્થાપિત થાય છે અને રોજગારીની તકો સર્જાય છે.
- (6) આર્થિક વિકાસમાં સહાય
- આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર વિકાસશીલ દેશોને આધુનિક ટેકનોલોજી, મૂડી અને કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે છે.
- (7) આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારમાં વધારો
- વેપારિક સંબંધો દેશો વચ્ચે મિત્રતા, સહકાર અને શાંતિપૂર્ણ સંબંધોને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- (8) સંકટકાળમાં મદદરૂપ
- યુદ્ધ, દુષ્કાળ, પૂર કે મહામારી જેવી પરિસ્થિતિમાં આવશ્યક ચીજોની આયાત દ્વારા દેશને રાહત મળે છે.

● 3. સંક્ષિપ્ત નિષ્કર્ષ (Conclusion)

- આ રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર આધુનિક વિશ્વ અર્થવ્યવસ્થાનો અગત્યનો આધારસ્તંભ છે. તે દેશોની આર્થિક પ્રગતિ, ઉત્પાદનક્ષમતા, રોજગારી અને જીવનસ્તરમાં વધારો કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. કોઈપણ દેશ આજે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર વિના આત્મનિર્ભર રહી શકતો નથી.

વેપાર સંતુલન (Balance of Trade – BOT)

વેપાર સંતુલન એટલે કોઈ એક નિશ્ચિત સમયગાળા દરમિયાન (સામાન્ય રીતે એક વર્ષમાં) દેશની માલની નિકાસ (Exports) અને માલની આયાત (Imports) વચ્ચેનો તફાવત. તેમાં માત્ર **દૃશ્યમાન ચીજો (Visible Goods)**નો જ સમાવેશ થાય છે, જેમ કે કપાસ, ઘઉં, મશીનરી, પેટ્રોલિયમ વગેરે.

જો દેશની નિકાસની કિંમત આયાતની કિંમત કરતાં વધુ હોય તો તેને અનુકૂળ વેપાર સંતુલન (Favourable BOT) કહેવામાં આવે છે. આ સ્થિતિ દેશ માટે લાભદાયી માનવામાં આવે છે, કારણ કે તે વિદેશી ચલણની આવક વધારે છે.

જો આયાત નિકાસ કરતાં વધુ હોય તો તેને પ્રતિકૂળ વેપાર સંતુલન (Unfavourable BOT) કહેવામાં આવે છે. આ સ્થિતિમાં દેશને વિદેશી ચલણનો ખોટો પડે છે અને આર્થિક દબાણ ઊભું થાય છે.

વેપાર સંતુલન દેશની ઔદ્યોગિક શક્તિ, ઉત્પાદન ક્ષમતા અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધાત્મકતાનું પ્રતિબિંબ માનવામાં આવે છે. જોકે તે દેશની સમગ્ર આર્થિક સ્થિતિ દર્શાવવા પૂરતું નથી, કારણ કે તેમાં સેવાઓ અને અન્ય ચુકવણીઓનો સમાવેશ થતો નથી.

ચુકવણી સંતુલન (Balance of Payments – BOP)

ચુકવણી સંતુલન એ એક વ્યાપક આર્થિક નિવેદન છે, જેમાં એક નિશ્ચિત સમયગાળા દરમિયાન દેશના વિશ્વના અન્ય દેશો સાથે થતા તમામ આર્થિક વ્યવહારોનો હિસાબ રાખવામાં આવે છે.

ચુકવણી સંતુલનમાં માત્ર માલની આયાત-નિકાસ જ નહીં, પરંતુ સેવાઓ, આવક, ટ્રાન્સફર, મૂડી પ્રવાહ અને વિદેશી રોકાણ જેવી તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

ચુકવણી સંતુલનના મુખ્ય બે ખાતાં હોય છે:

1□ વર્તમાન ખાતું (Current Account)

વર્તમાન ખાતામાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે:

- માલની આયાત અને નિકાસ
- સેવાઓની આયાત-નિકાસ (પરિવહન, વીમા, પ્રવાસન, બેંકિંગ વગેરે)
- આવક (વ્યાજ, નફો, પગાર)
- એકતરફી હસ્તાંતરણ (રેમિટન્સ, દાન, સહાય)

2□ મૂડી ખાતું (Capital Account)

મૂડી ખાતામાં:

- વિદેશી રોકાણ (FDI, FPI)
- વિદેશી ઋણ
- મૂડીની આવક-જાવક
- વિદેશી સંપત્તિની ખરીદ-વેચાણ

ચુકવણી સંતુલન દેશની આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય સ્થિતિ, વિદેશી ચલણની સ્થિતિ અને આર્થિક સ્થિરતાનું સંપૂર્ણ ચિત્ર રજૂ કરે છે. જો BOPમાં સતત ખોટ રહે તો સરકારને વિદેશી ઋણ, વિનિમય નિયંત્રણો અથવા નીતિ પરિવર્તન કરવા પડે છે.

વેપાર સંતુલન અને ચુકવણી સંતુલન વચ્ચેનો

તફાવત (Conceptual Difference)

વેપાર સંતુલન, ચુકવણી સંતુલનનો માત્ર એક ભાગ છે.
BOT સીમિત છે, જ્યારે BOP વ્યાપક છે.
BOT માત્ર ચીજવસ્તુઓ પર કેન્દ્રિત છે, જ્યારે BOP સમગ્ર આર્થિક વ્યવહારોને આવરી લે છે.

અટલેથી કહી શકાય કે દરેક વેપાર સંતુલન ચુકવણી સંતુલનમાં સામેલ છે, પરંતુ દરેક ચુકવણી સંતુલન માત્ર વેપાર સંતુલન નથી.

નિષ્કર્ષ

આ રીતે, વેપાર સંતુલન દેશની નિકાસ-આયાતની સ્થિતિ દર્શાવે છે, જ્યારે ચુકવણી સંતુલન દેશની સમગ્ર આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક સ્થિતિનું દર્પણ છે. બંનેનું અધ્યયન અર્થવ્યવસ્થાની મજબૂતી અને નબળાઈ સમજવા માટે અત્યંત જરૂરી છે.

ચુકવણી સંતુલનમાં અસંતુલન થવાના કારણો (Causes of Imbalance in Balance of Payments)

ચુકવણી સંતુલન કોઈ દેશના વિદેશી દેશો સાથે થતા તમામ આર્થિક વ્યવહારોનું સંપૂર્ણ લેખાજોખા દર્શાવે છે. આ સંતુલન સિદ્ધાંત મુજબ હંમેશા સંતુલિત રહેવું જોઈએ, પરંતુ વાસ્તવિક જીવનમાં અનેક આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિબલોના કારણે તેમાં અસંતુલન (Imbalance) સર્જાય છે. નીચે આવા અસંતુલન થવાના મુખ્ય કારણો વિગતવાર સમજાવવામાં આવે છે.

1 □ ઔદ્યોગિક અને આર્થિક વિકાસમાં અસમાનતા

વિકસિત અને વિકસતી દેશો વચ્ચે ઔદ્યોગિક વિકાસમાં મોટો તફાવત જોવા મળે છે. વિકસતી દેશો મોટાભાગે કાચા માલ અને કૃષિ પેદાશોની નિકાસ કરે છે, જ્યારે મશીનરી, ટેકનોલોજી અને મૂડી સામગ્રીની આયાત કરે છે. આ કારણે આયાતનું મૂલ્ય નિકાસ કરતાં વધારે રહે છે, જે ચુકવણી સંતુલનમાં ખોટ (Deficit) સર્જે છે.

2□ વસ્તી વૃદ્ધિ અને વધતી આયાત

વસ્તી ઝડપથી વધતાં ઉપભોક્તા ચીજવસ્તુઓ, ખાદ્ય પદાર્થો, ઇંધણ અને દવાઓ જેવી વસ્તુઓની માંગ વધે છે. જો દેશ સ્થાનિક રીતે આ માંગ પૂરી ન પાડી શકે તો આયાત પર નિર્ભર થવું પડે છે, જે ચુકવણી સંતુલનને પ્રતિકૂળ બનાવે છે.

3□ મોંઘવારી (Inflation)

દેશમાં મોંઘવારી વધારે હોય તો સ્થાનિક ચીજવસ્તુઓની કિંમતો વધે છે. પરિણામે:

- નિકાસ મોંઘી બને છે
- વિદેશી માલ સસ્તો લાગે છે

આ સ્થિતિમાં આયાત વધે છે અને નિકાસ ઘટે છે, જે BOPમાં અસંતુલન લાવે છે.

4□ વિદેશી ચલણ વિનિમય દરમાં ફેરફાર

જો દેશની ચલણ કિંમત વધારે (Overvaluation) થાય તો:

- આયાત સસ્તી બને
- નિકાસ મોંઘી બને

અને જો ચલણ અવમૂલ્યન (Devaluation) થાય તો ટૂંકા ગાળામાં આયાત મોંઘી બની BOP પર નકારાત્મક અસર પડે છે.

5□ ટેકનોલોજી અને મૂડીની આયાત

વિકસતી દેશો ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે વિદેશી ટેકનોલોજી, યંત્રસામગ્રી અને નિષ્ણાત સેવાઓ આયાત કરે છે.

આ માટે મોટી રકમ વિદેશે ચુકવવી પડે છે, જેના કારણે વર્તમાન ખાતામાં ખોટ ઊભી થાય છે.

6□ દેવું અને વ્યાજની ચુકવણી

વિદેશી ઋણ લીધા પછી તેના પર વ્યાજ અને હપ્તા ચુકવવા પડે છે.

આ નિયમિત ચુકવણીઓ દેશની વિદેશી ચલણની આવક ઘટાડે છે અને BOPને પ્રતિકૂળ બનાવે છે.

7□ રાજકીય અસ્થિરતા અને યુદ્ધ

રાજકીય અસ્થિરતા, યુદ્ધ, આંતરિક અશાંતિ કે આતંકવાદ જેવી પરિસ્થિતિઓ:

- વિદેશી રોકાણ ઘટાડે છે
- નિકાસ અને પ્રવાસન આવક ઘટે છે

ફળસ્વરૂપે ચુકવણી સંતુલનમાં ગંભીર અસંતુલન સર્જાય છે.

8□ કુદરતી આપત્તિઓ

દુષ્કાળ, પૂર, ભૂકંપ, મહામારી વગેરે કુદરતી આફતો:

- ઉત્પાદનને નુકસાન પહોંચાડે છે
- ખોરાક અને આવશ્યક ચીજોની આયાત વધારવા મજબૂર કરે છે

આ સ્થિતિ BOP પર ભાર મૂકે છે.

9□ ઉપભોક્તાવાદ અને જીવનશૈલીમાં ફેરફાર

આધુનિક જીવનશૈલીને કારણે વિદેશી બ્રાન્ડ્સ, લક્ઝરી વસ્તુઓ અને આયાતી સેવાઓનો વપરાશ વધે છે. આ વધતો ઉપભોક્તાવાદ આયાત વધારતો હોવાથી ચુકવણી સંતુલન બગડે છે.

10□ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિઓ

વિશ્વ મંદી, તેલ ભાવમાં વધારો, વેપાર પ્રતિબંધો, આર્થિક સંકટ જેવી વૈશ્વિક ઘટનાઓ પણ દેશના નિકાસ-આયાત પર અસર કરે છે અને BOPમાં અસંતુલન પેદા કરે છે.

નિષ્કર્ષ

આ રીતે, યુકવણી સંતુલનમાં અસંતુલન થવાનું કારણ માત્ર એક પરિબલ નથી, પરંતુ અનેક આંતરિક અને બાહ્ય પરિબલોની સંયુક્ત અસર છે. ખાસ કરીને વિકસતી અર્થવ્યવસ્થાઓમાં આ સમસ્યા વધુ ગંભીર હોય છે. યોગ્ય નિકાસ પ્રોત્સાહન, આયાત નિયંત્રણ, ઔદ્યોગિક વિકાસ અને સ્થિર નાણાકીય નીતિઓ દ્વારા આ અસંતુલન ઘટાડવામાં આવી શકે છે.

****યુકવણી સંતુલનમાં અસંતુલન દૂર કરવા માટેના ઉપાયો**

(Remedial Measures for Imbalance in Balance of Payments)**

યુકવણી સંતુલન કોઈ દેશની આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક સ્થિતિનું દર્પણ છે. તેમાં સતત ખોટ (Deficit) અથવા વધારું (Surplus) રહેવું બંને અર્થવ્યવસ્થાના સ્વસ્થ વિકાસ માટે યોગ્ય નથી. ખાસ કરીને વિકસતી દેશો માટે યુકવણી સંતુલનમાં ખોટ ગંભીર સમસ્યા બની શકે છે. તેથી સરકારો વિવિધ નાણાકીય, વેપારિક અને આર્થિક ઉપાયો દ્વારા આ અસંતુલન દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

નીચે આવા મુખ્ય ઉપાયો વિગતવાર સમજાવવામાં આવ્યા છે.

1 □ નિકાસ પ્રોત્સાહન (Export Promotion)

યુકવણી સંતુલનમાં ખોટ દૂર કરવાનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ ઉપાય નિકાસમાં વધારો કરવાનો છે. આ માટે સરકાર નીચેના પગલાં લે છે:

- નિકાસ ઉદ્યોગોને કર છૂટ
- સસ્તું ઋણ અને સબસિડી

- ગુણવત્તા સુધારણા અને પેકેજિંગમાં સુધાર
- નવા આંતરરાષ્ટ્રીય બજારો શોધવા

નિકાસ વધવાથી વિદેશી ચલણની આવક વધે છે અને ચુકવણી સંતુલન સુધરે છે.

2□ આયાત નિયંત્રણ (Import Control)

અનાવશ્યક અને લક્ઝરી વસ્તુઓની આયાત પર નિયંત્રણ મૂકવાથી વિદેશી ચલણ બચાવી શકાય છે.

આ માટે ઉપયોગમાં લેવાતા ઉપાયો:

- આયાત ક્વોટા
- ઊંચા શુલ્ક (Tariffs)
- આયાત લાયસન્સ પદ્ધતિ
- પ્રતિબંધિત ચીજોની યાદી

આયાત નિયંત્રણથી BOP પરનો દબાણ ઘટે છે.

3□ આયાત પ્રતિસ્થાપન (Import Substitution)

દેશની અંદર જ એવી ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધારવું, જે અગાઉ આયાત કરવામાં આવતી હતી, તેને

આયાત પ્રતિસ્થાપન કહેવામાં આવે છે.

જેમ કે:

- ખાતર
- દવાઓ
- યંત્રસામગ્રી

આ નીતિ આયાત ઘટાડીને ચુકવણી સંતુલન સુધારે છે અને રોજગારી પણ વધારે છે.

4□ વિનિમય દર નીતિ (Exchange Rate Policy)

ચલણનું અવમૂલ્યન (Devaluation) કરીને નિકાસ સસ્તી અને આયાત મોંઘી બનાવી શકાય છે.

આથી:

- નિકાસ વધે છે
- આયાત ઘટે છે

પરિણામે ચુકવણી સંતુલનમાં સુધારો થાય છે.

5□ મોંઘવારી નિયંત્રણ (Anti-Inflationary Measures)

દેશમાં મોંઘવારી નિયંત્રણમાં રાખવાથી સ્થાનિક માલ વિદેશી બજારમાં સ્પર્ધાત્મક બને છે.

આ માટે:

- કડક નાણાકીય નીતિ
- જાહેર ખર્ચ પર નિયંત્રણ
- વ્યાજદરમાં વધારો

જરૂરી બને છે.

6□ વિદેશી રોકાણ પ્રોત્સાહન (Foreign Investment Promotion)

વિદેશી મૂડી, ટેકનોલોજી અને કુશળતા દેશના વિકાસમાં મદદરૂપ બને છે. FDI અને FPI વધારવાથી:

- મૂડી ખાતામાં આવક વધે છે
- ચુકવણી સંતુલન પરનો દબાણ ઘટે છે

7□ પ્રવાસન અને સેવાઓનો વિકાસ

પ્રવાસન, સોફ્ટવેર, બેંકિંગ, વીમા અને પરિવહન જેવી સેવાઓથી વિદેશી ચલણની આવક થાય છે. આ સેવાઓના વિકાસથી વર્તમાન ખાતાની ખોટ ઘટે છે.

8□ વિદેશી ઋણ અને સહાય

ટૂંકા ગાળામાં:

- IMF
- World Bank
- વિદેશી સરકારો

મારફતે ઋણ અથવા સહાય મેળવી BOPની ખોટ પૂરી કરી શકાય છે, પરંતુ લાંબા ગાળે આ ઉપાય ટકાઉ નથી.

9□ મૂડી પર નિયંત્રણ (Capital Control)

વિદેશી મૂડીની બિનજરૂરી બહારવટાને અટકાવવા:

- કડક નિયમો
- કર
- રોકાણ નિયંત્રણ

લાગુ કરવામાં આવે છે.

10□ આર્થિક વિકાસ અને વૈવિધ્યકરણ

દીર્ઘકાલીન ઉપાય તરીકે:

- ઔદ્યોગિક વિકાસ
- કૃષિ આધુનિકીકરણ
- નિકાસનું વૈવિધ્યકરણ

અત્યંત જરૂરી છે. મજબૂત અર્થવ્યવસ્થા જ સ્થાયી રીતે યુકવણી સંતુલન સુધારી શકે છે.

નિષ્કર્ષ

આ રીતે, યુકવણી સંતુલનમાં અસંતુલન દૂર કરવા માટે તાત્કાલિક તેમજ દીર્ઘકાલીન ઉપાયો અપનાવવા પડે છે. નિકાસ પ્રોત્સાહન, આયાત નિયંત્રણ અને આર્થિક વિકાસ દ્વારા જ આ સમસ્યાનો સ્થાયી ઉકેલ શક્ય છે. યોગ્ય નીતિ સંયોજન અર્થવ્યવસ્થાને સ્થિરતા અને વિકાસ તરફ દોરી જાય છે.

**વિદેશી વિનિમય દરની નિર્ધારણા

(Foreign Exchange Rate Determination)**

પરિચય (Introduction)

વિદેશી વિનિમય દર એટલે એક દેશની ચલણને બીજા દેશની ચલણ સાથે જે દરે વિનિમય કરવામાં આવે છે તે દર.

ઉદાહરણ તરીકે, 1 અમેરિકન ડોલર = ₹83

આ દરને વિદેશી વિનિમય દર કહેવામાં આવે છે.

આ વિનિમય દર આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર, વિદેશી રોકાણ, આયાત-નિકાસ, પ્રવાસન અને ચુકવણી સંતુલન માટે અત્યંત મહત્વનો છે. તેથી પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે વિદેશી વિનિમય દર કેવી રીતે નક્કી થાય છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ અલગ-અલગ અર્થશાસ્ત્રીઓએ અલગ સિદ્ધાંતો દ્વારા આપ્યો છે.

વિદેશી વિનિમય દરની નિર્ધારણાની પદ્ધતિઓ / સિદ્ધાંતો

1 □ સોના આધારિત સિદ્ધાંત (Gold Standard Theory)

સોના ધોરણ હેઠળ દરેક દેશની ચલણની કિંમત નિશ્ચિત માત્રાના સોનાથી જોડાયેલી હોય છે. અટલેથી બે દેશોની ચલણ વચ્ચેનો વિનિમય દર તેમની ચલણમાં રહેલી સોનાની માત્રા પરથી નક્કી થાય છે.

□ ઉદાહરણ:

જો	1	પાઉન્ડ	=	10	ગ્રામ	સોનું
અને	1	ડોલર	=	5	ગ્રામ	સોનું

તો 1 પાઉન્ડ = 2 ડોલર

મૂલ્યાંકન:

આ સિદ્ધાંત સરળ છે, પરંતુ આજના સમયમાં લાગુ પડતો નથી કારણ કે સોના ધોરણનો ત્યાગ થઈ ગયો છે.

**2□ સમખરીદ શક્તિનો સિદ્ધાંત

(Purchasing Power Parity Theory – PPP)**

આ સિદ્ધાંત મુજબ બે દેશોની ચલણ વચ્ચેનો વિનિમય દર તેમની ખરીદ શક્તિ પર આધાર રાખે છે.

□ અર્થ:
જે ચલણથી વધુ ચીજવસ્તુઓ ખરીદી શકાય તે ચલણ મજબૂત ગણાય છે.

□ ઉદાહરણ:
જો ભારતમાં એક વસ્તુ ₹100 માં મળે
અને એ જ વસ્તુ અમેરિકામાં \$2 માં મળે
તો વિનિમય દર:
\$1 = ₹50

પ્રોફેસર કાસેલએ આ સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો.

મર્યાદાઓ:

- પરિવહન ખર્ચ
- કર
- ગુણવત્તા તફાવત

કારણે આ સિદ્ધાંત હંમેશા સાચો પડતો નથી.

**3 □ માંગ અને પુરવઠા સિદ્ધાંત

(Demand and Supply Theory)**

આ આધુનિક અને સૌથી વધુ સ્વીકારાયેલ સિદ્ધાંત છે.

આ સિદ્ધાંત મુજબ:

- વિદેશી ચલણની માંગ
- વિદેશી ચલણનો પુરવઠો

બંનેના પરસ્પર સંપર્કથી વિનિમય દર નક્કી થાય છે.

□ વિદેશી ચલણની માંગ ઊભી થાય છે:

- આયાત માટે
- વિદેશી પ્રવાસ
- વિદેશી રોકાણ
- વિદેશી રૂણ ચુકવણી

□ વિદેશી ચલણનો પુરવઠો થાય છે:

- નિકાસથી
- વિદેશી રોકાણથી
- પ્રવાસન આવકથી
- રેમિટન્સથી

□ જો માંગ વધારે → ચલણ મોંઘું

□ જો પુરવઠો વધારે → ચલણ સસ્તું

****4** □ ચુકવણી સંતુલન સિદ્ધાંત

(Balance of Payments Theory)**

આ સિદ્ધાંત મુજબ વિનિમય દર દેશના ચુકવણી સંતુલન પર આધાર રાખે છે.

- BOPમાં ખોટ → ચલણનું અવમૂલ્યન
- BOPમાં વધારું → ચલણનું મૂલ્ય વધે

આ સિદ્ધાંત માંગ-પુરવઠા સિદ્ધાંત સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલ છે.

5 □ આધુનિક સિદ્ધાંત (Modern / Asset Market Approach)

આ સિદ્ધાંત મુજબ વિનિમય દર માત્ર વેપાર પર નહીં, પરંતુ:

- વ્યાજદર
- મૂડી પ્રવાહ
- રોકાણકારોની અપેક્ષાઓ
- રાજકીય સ્થિરતા

પર પણ આધાર રાખે છે.

આજના ફ્લોટિંગ વિનિમય દર પ્રણાલીમાં આ સિદ્ધાંત વધુ ઉપયોગી છે.

વિનિમય દરને અસર કરતા પરિબલો

- મોંઘવારી
- વ્યાજદર

- નિકાસ-આયાત
- મૂડી પ્રવાહ
- સરકારની નીતિ
- રાજકીય સ્થિરતા

નિષ્કર્ષ (Conclusion)

આ રીતે, વિદેશી વિનિમય દરની નિર્ધારણા અનેક આર્થિક પરિબલો અને સિદ્ધાંતો દ્વારા થાય છે. પ્રારંભિક સિદ્ધાંતો ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવે છે, જ્યારે માંગ-પુરવઠા અને આધુનિક સિદ્ધાંતો આજની વૈશ્વિક અર્થવ્યવસ્થામાં વધુ યોગ્ય અને પ્રાસંગિક છે.

વિદેશી વિનિમય દર દેશની આર્થિક સ્થિરતા અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધાત્મકતાનું મહત્વપૂર્ણ સૂચક છે.

**ખરીદ શક્તિ સમતુલ્ય સિદ્ધાંત

(Purchasing Power Parity Theory – PPP)**

1 □ પરિચય (Introduction)

વિદેશી વિનિમય દર કેવી રીતે નક્કી થાય છે તે સમજાવવા માટે અનેક સિદ્ધાંતો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંનો એક મહત્વપૂર્ણ અને લોકપ્રિય સિદ્ધાંત છે ખરીદ શક્તિ સમતુલ્ય સિદ્ધાંત. આ સિદ્ધાંતનો મુખ્ય વિચાર એ છે કે બે દેશોની ચલણ વચ્ચેનો વિનિમય દર તેમની ખરીદ શક્તિ પર આધાર રાખે છે.

સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો, જે ચલણથી વધુ ચીજવસ્તુઓ ખરીદી શકાય તે ચલણ મજબૂત ગણાય છે, અને જે ચલણથી ઓછી ચીજવસ્તુઓ મળે તે ચલણ નબળું ગણાય છે.

આ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન પ્રોફેસર ગુસ્ટાવ કાસેલ (Gustav Cassel) દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું.

2□ સિદ્ધાંતની મૂળ કલ્પના (Basic Idea of PPP)

ખરીદ શક્તિ સમતુલ્ય સિદ્ધાંત મુજબ:

“બે દેશોની ચલણ વચ્ચેનો વિનિમય દર એ બંને દેશોમાં રહેલી કિંમતોના સ્તર (Price Level) પર આધાર રાખે છે.”

અર્થાત્, જો બે દેશોમાં એકસરખી ચીજવસ્તુની કિંમત અલગ-અલગ હોય, તો વિનિમય દર એ તફાવતને સમતુલ્ય બનાવે છે.

3□ PPP સિદ્ધાંતના પ્રકાર (Types of PPP)

(A) નિરપેક્ષ ખરીદ શક્તિ સમતુલ્ય (Absolute PPP)

અર્થ / અર્થઘટન

સંપૂર્ણ PPP મુજબ,

“બે દેશોમાં એકસરખી ચીજવસ્તુ વિનિમય દર પ્રમાણે સમાન કિંમતની હોવી જોઈએ.”

અર્થાત્, કોઈપણ ચીજવસ્તુ માટે દેશ-વિદેશ વચ્ચે કિંમતનો તફાવત માત્ર વિનિમય દરને કારણે જ હોય, અન્ય કોઈ કારણસર નહીં.

સમજાવટ

જો એક વસ્તુ ભારતમાં ₹100 માં મળે અને એ જ વસ્તુ અમેરિકા માં \$2 માં મળે, તો વિનિમય દર એવું હોવું જોઈએ કે:

□ $\$1 = ₹50$

અટલેથી બંને દેશોમાં તે વસ્તુ ખરીદવા માટે સમાન “ખરીદ શક્તિ” જરૂરી બને.

મુખ્ય લક્ષણો

- કિંમતોના સંપૂર્ણ સ્તર પર આધાર
- એક જ ચીજવસ્તુની સીધી તુલના
- “એક કિંમતનો કાયદો (Law of One Price)” પર આધારિત

મર્યાદાઓ

- પરિવહન ખર્ચ અવગણવામાં આવે છે
- કર, શુલ્ક અને ગુણવત્તા તફાવતનો વિચાર નથી
- વાસ્તવિક જીવનમાં લાગુ કરવું મુશ્કેલ

ટ્રેક માં કહીએ તો

(આ

પ્રકાર

મુજબ:

એકસરખી ચીજવસ્તુ બંને દેશોમાં વિનિમય દર પ્રમાણે સમાન કિંમતની હોવી જોઈએ.

□ ઉદાહરણ:

- ભારતમાં એક પુસ્તકની કિંમત = ₹200
- અમેરિકા માં એ જ પુસ્તકની કિંમત = \$4

તો

વિનિમય

દર

હશે:

\$1 = ₹50)

(B) સાપેક્ષ ખરીદ શક્તિ સમતુલ્ય (Relative PPP)

અર્થ / અર્થઘટન

સંબંધિત PPP મુજબ,

“વિનિમય દરમાં થતો ફેરફાર બે દેશોની મોંઘવારીના તફાવત પર આધાર રાખે છે.”

અહીં સંપૂર્ણ કિંમત નહીં, પરંતુ કિંમતોમાં થતા ફેરફાર પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

સમજાવટ

જો ભારત માં કિંમતો ઝડપથી વધે અને અમેરિકા માં ધીમે વધે, તો ભારતીય ચલણની ખરીદ શક્તિ ઘટશે.

□ પરિણામે:

- ભારતીય ચલણ નબળું પડશે

- વિનિમય દર બદલાશે

ઉદાહરણ

- ભારતમાં મોંઘવારી = 12%
- અમેરિકા માં મોંઘવારી = 4%

તો ભારતીય ચલણનું મૂલ્ય 8% જેટલું ઘટશે અને ડોલર સામે રૂપિયો અવમૂલ્યન પામશે.

મુખ્ય લક્ષણો

- કિંમતોમાં ફેરફાર પર આધાર
- ટૂંકા ગાળાના ફેરફારો સમજવામાં મદદરૂપ
- વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને વધુ નજીક

મર્યાદાઓ

- ટૂંકા ગાળામાં મૂડી પ્રવાહ અસર કરે છે
- વ્યાજદર અને અટકળબાજી અવગણાય છે
- સંપૂર્ણ આગાહી શક્ય નથી

ટૂંક માં કહીએ તો ,

(આ વધુ વાસ્તવિક અભિગમ છે.
આ મુજબ વિનિમય દરમાં થતો ફેરફાર બંને દેશોની મોંઘવારીના તફાવત પર આધાર રાખે છે.

□ ઉદાહરણ:

- ભારતમાં મોંઘવારી = 10%
- અમેરિકા માં મોંઘવારી = 5%

તો ભારતીય ચલણનું મૂલ્ય ઘટશે અને વિનિમય દર બદલાશે).

4□ PPP સિદ્ધાંતનું મહત્વ (Importance of PPP)

- લાંબા ગાળાના વિનિમય દરને સમજવામાં મદદરૂપ
- મોંઘવારી અને ચલણ મૂલ્ય વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરે છે
- આંતરરાષ્ટ્રીય કિંમતોની તુલના સરળ બનાવે છે
- આર્થિક નીતિ માટે માર્ગદર્શક બને છે

**5□ ખરીદ શક્તિ સમતુલ્ય સિદ્ધાંતની સમીક્ષા / મર્યાદાઓ

(Criticisms of PPP Theory)**

જોકે આ સિદ્ધાંત સરળ અને લોકપ્રિય છે, પરંતુ તેમાં કેટલીક ગંભીર મર્યાદાઓ પણ છે.

1□ પરિવહન ખર્ચ અને વીમા ખર્ચ

વિદેશી વેપારમાં પરિવહન, વીમા અને સંગ્રહ ખર્ચ થાય છે, જેના કારણે એકસરખી ચીજવસ્તુની કિંમત બંને દેશમાં સમાન રહી શકતી નથી.

2□ કર અને શુલ્ક

આયાત-નિકાસ પર લાગતા કર અને શુલ્ક કિંમતોમાં ફેરફાર લાવે છે, જેથી PPP લાગુ પડતું નથી.

3□ ગુણવત્તા અને સ્વાદમાં તફાવત

બે દેશોમાં સમાન દેખાતી ચીજવસ્તુઓની ગુણવત્તા અલગ હોઈ શકે છે. ઉપરાંત, લોકોના સ્વાદ અને પસંદગી પણ અલગ હોય છે.

4□ સેવાઓનો સમાવેશ શક્ય નથી

વાળ કાપવું, ઘરભાડું, શિક્ષણ જેવી સેવાઓ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં મોકલી શકાતી નથી. આ સેવાઓની કિંમતો PPP દ્વારા સમાન કરી શકાતી નથી.

5□ ટ્રેકા ગાળામાં લાગુ પડતું નથી

PPP લાંબા ગાળામાં ઉપયોગી છે, પરંતુ ટ્રેકા ગાળામાં વિનિમય દર પર મૂડી પ્રવાહ, વ્યાજદર અને અટકળબાજીનો વધારે પ્રભાવ રહે છે.

6□ સરકારી હસ્તક્ષેપ

સરકારો વિનિમય દરમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે, જેના કારણે બજાર આધારિત PPP બગડે છે.

6□ નિષ્કર્ષ (Conclusion)

આ રીતે, ખરીદ શક્તિ સમતુલ્ય સિદ્ધાંત વિદેશી વિનિમય દર સમજાવવાનું એક સરળ અને તર્કસંગત સાધન છે. તે મોંઘવારી અને ચલણ મૂલ્ય વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરે છે. જોકે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિઓમાં તેની મર્યાદાઓ હોવાને કારણે તેને એકમાત્ર સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારી શકાતું નથી.

છતાં પણ, લાંબા ગાળાના વિનિમય દરના અભ્યાસમાં PPPનું મહત્વ આજે પણ અવિરત છે.

3□ Absolute PPP અને Relative PPP વચ્ચે તફાવત

મુદ્દો	Absolute PPP	Relative PPP
આધાર	સંપૂર્ણ કિંમત	કિંમતોમાં ફેરફાર
દૃષ્ટિ	સ્થિર	ગતિશીલ
વાસ્તવિકતા	ઓછું વાસ્તવિક	વધુ વાસ્તવિક
ઉપયોગ	સિદ્ધાંતાત્મક	નીતિ વિશ્લેષણ

નિષ્કર્ષ

આ રીતે, **Absolute PPP** એક આદર્શ અને સિદ્ધાંતાત્મક ખ્યાલ છે, જ્યારે **Relative PPP** વધુ વ્યવહારુ અને વાસ્તવિક છે.

વિદેશી વિનિમય દરને સંપૂર્ણ રીતે સમજવા માટે બંને ખ્યાલોનું સંયુક્ત અધ્યયન જરૂરી છે.

- Absolute PPP મૂળભૂત વિચાર આપે છે
- Relative PPP ફેરફારો સમજાવે છે

આ બંને મળીને PPP સિદ્ધાંતને પૂર્ણ બનાવે છે.

SYBCOM SEMESTER IV
MACRO ECONOMICS
એકમ ૪. જાહેર વિત્તવ્યવસ્થા

જાહેર અર્થવિદ્યાનનો ખ્યાલ (Concept of Public Finance)

પરિચય

આધુનિક રાજ્ય માત્ર કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાનું કાર્ય નથી કરતી, પરંતુ તે દેશના આર્થિક વિકાસ, સામાજિક ન્યાય અને જનકલ્યાણ માટે સક્રિય ભૂમિકા ભજવે છે. આ તમામ કાર્યો માટે સરકારને મોટા પ્રમાણમાં નાણાંની જરૂર પડે છે. સરકાર નાણાં કેવી રીતે એકત્ર કરે છે અને તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરે છે—તેનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ જાહેર અર્થવિદ્યાન હેઠળ કરવામાં આવે છે.

અર્થ અને વ્યાખ્યા

જાહેર અર્થવિદ્યાન એ અર્થશાસ્ત્રની એવી શાખા છે, જે સરકારની આવક, ખર્ચ, દેવું અને નાણાકીય વહીવટ સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરે છે.

પ્રોફેસર ડાલ્ટન મુજબ,

“જાહેર અર્થવિદ્યાન એ સરકારની આવક અને ખર્ચની પ્રવૃત્તિઓનું અધ્યયન છે.”

પ્રોફેસર સેલિગમેન મુજબ,

“જાહેર અર્થવિદ્યાન રાજ્યની નાણાકીય પ્રવૃત્તિઓનું વિશ્લેષણ કરે છે.”

જાહેર અર્થવિદ્યાનનો વ્યાપ (Scope of Public Finance)

જાહેર અર્થવિદ્યાનનો વ્યાપ નીચેના મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચી શકાય છે:

1□ જાહેર આવક (Public Revenue)

સરકાર જનહિતના કાર્યો કરવા માટે જે આવક મેળવે છે તેને જાહેર આવક કહેવામાં આવે છે. તેમાં કર (આવકવેરો, વેચાણ વેરો), ફી, દંડ, વ્યાજ, જાહેર ઉપક્રમોની આવક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

2□ જાહેર ખર્ચ (Public Expenditure)

સરકાર રાષ્ટ્રની સુરક્ષા, શિક્ષણ, આરોગ્ય, પરિવહન, ગરીબી નિવારણ, ઔદ્યોગિક વિકાસ અને સામાજિક કલ્યાણ માટે જે ખર્ચ કરે છે તેને જાહેર ખર્ચ કહેવામાં આવે છે.

3▣ જાહેર ઢેવું (Public Debt)

જ્યારે સરકારની આવક ખર્ચ કરતા ઓછી પડે ત્યારે તે ઢેશી અથવા વિઢેશી સ્ત્રોતોમાંથી જે ઋણ લે છે તેને જાહેર ઢેવું કહે છે. જાહેર ઢેવું તાત્કાલિક જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ સાધન છે.

4▣ નાણાકીય વહીવટ (Financial Administration)

બજેટ તૈયાર કરવું, આવક-ખર્ચ પર નિયંત્રણ રાખવું, હિસાબ અને ઓડિટ કરવી જેવી પ્રવૃત્તિઓ નાણાકીય વહીવટનો ભાગ છે.

જાહેર અર્થવિઢાનના ઉઢ્દેશ્યો (Objectives of Public Finance)

- આર્થિક વિકાસને વેગ આપવો
- આવકનું ન્યાયી વહેંચણું સુનિશ્ચિત કરવું
- સામાજિક કલ્યાણ વઢારવું
- મોઢવારી અને મંદી નિયંત્રણમાં રાખવી
- ગરીબી અને બેરોજગારી ઘટાડવી

જાહેર અર્થવિઢાનનું મહત્વ (Importance)

આધુનિક કલ્યાણકારી રાજ્યમાં જાહેર અર્થવિઢાનનું મહત્વ અત્યંત વઢી ગયું છે. સરકારની યોગ્ય નાણાકીય નીતિઓ ઢેશની આર્થિક સ્થિરતા જાળવે છે અને ઢીર્ઘકાલીન વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.

નિષ્કર્ષ

આ રીતે, જાહેર અર્થવિદ્યાન સરકારની નાણાકીય પ્રવૃત્તિઓનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ છે. તે માત્ર આવક અને ખર્ચ સુધી સીમિત નથી, પરંતુ સમગ્ર આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થાને અસર કરે છે. આધુનિક સમયમાં જાહેર અર્થવિદ્યાન દેશના સર્વાંગી વિકાસ માટે અનિવાર્ય બની ગયું છે.

કર-વેરાનો અર્થ અને પ્રકારો (Meaning and Types of Taxes)

પરિચય

આધુનિક કલ્યાણકારી રાજ્યમાં સરકારને શિક્ષણ, આરોગ્ય, રક્ષા, પરિવહન, ગરીબી નિવારણ અને આર્થિક વિકાસ જેવા અનેક કાર્યો કરવા પડે છે. આ તમામ કાર્યો માટે સરકારને સ્થાયી અને વિશ્વસનીય આવક સ્ત્રોતની જરૂર હોય છે. સરકારનો સૌથી મહત્વનો આવક સ્ત્રોત કર-વેરા છે. તેથી કર-વેરાનો અભ્યાસ જાહેર અર્થવિદ્યાનનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે.

કર-વેરાનો અર્થ (Meaning of Tax)

કર-વેરો એ સરકાર દ્વારા કાયદેસર રીતે નાગરિકો અને સંસ્થાઓ પાસેથી લેવાતી ફરજિયાત ચુકવણી છે, જેના બદલામાં કરદાતાને કોઈ સીધી સેવા મળતી નથી.

પ્રોફેસર સેલિગમેન મુજબ,

“કર એ રાજ્ય દ્વારા જાહેર હેતુઓ માટે લેવાતી ફરજિયાત ચુકવણી છે.”

કર-વેરાની મુખ્ય લક્ષણો

1. કર ફરજિયાત હોય છે
2. કર બદલ કોઈ સીધો લાભ મળતો નથી
3. કર કાયદા દ્વારા લેવામાં આવે છે
4. કર જાહેર હિત માટે વપરાય છે

કર-વેરાના પ્રકારો (Types of Taxes)

કર-વેરાને વિવિધ આધાર પર વર્ગીકૃત કરી શકાય છે:

1 □ સીધા કર (Direct Taxes)

જે કરનો ભાર અને ચુકવણી એક જ વ્યક્તિ ઉપર પડે તેને સીધા કર કહે છે.

લક્ષણો

- ભાર બીજાને ખસેડી શકાતો નથી
- આવક અને ક્ષમતા આધારે લેવાય છે
- આવકની અસમાનતા ઘટાડવામાં મદદરૂપ

ઉદાહરણો

- આવકવેરો

- કોર્પોરેટ ટેક્સ
- સંપત્તિ વેરો
- ભેટવેરો

ફાયદા

- સામાજિક ન્યાય સ્થાપે છે
- પ્રગતિશીલ સ્વરૂપ ધરાવે છે

મર્યાદાઓ

- કરચોરીની શક્યતા
- વહીવટ ખર્ચાળ

2□ પરોક્ષ કર (Indirect Taxes)

જે કરનો ભાર એક વ્યક્તિ ચૂકવે છે પરંતુ તેનો ભાર બીજાં ઉપર ખસેડી શકાય છે તેને પરોક્ષ કર કહે છે.

લક્ષણો

- ભાવમાં સમાવેશ થાય છે
- કરનો ભાર ખસેડી શકાય છે
- સરળ વસૂલાત

ઉદાહરણો

- GST
- એક્સાઇઝ ડ્યુટી

- કસ્ટમ્સ ડ્યુટી

ફાયદા

- સરકારને સ્થિર આવક
- કરચોરી ઓછી

અપગણતાઓ (મર્યાદાઓ)

- ગરીબો પર વધુ ભાર
- પ્રતિગામી સ્વભાવ

3□ અનુપાતિક કર (Proportional Tax)

જ્યાં દરેક વ્યક્તિ પર સમાન દરે કર વસૂલવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ:

10% આવકવેરો દરેક માટે

4□ પ્રગતિશીલ કર (Progressive Tax)

આવક વધે તેમ કરનો દર વધે છે.

ઉદાહરણ:

ઉચ્ચ આવકવાળા વધુ ટકા કર આપે

5□ પ્રતિગામી કર (Regressive Tax)

દર સમાન હોવા છતાં ગરીબ પર વધુ ભાર પડે છે.

ઉદાહરણ:

પરોક્ષ કર

6□ વિશિષ્ટ અને મૂલ્યઆધારિત કર

- વિશિષ્ટ કર: એકમ પર આધારિત
- મૂલ્યઆધારિત કર: ભાવના ટકાવારી પર

કર-વેરાનું મહત્વ

- સરકારની મુખ્ય આવક
- આર્થિક વિકાસમાં સહાયક
- આવકની અસમાનતા ઘટાડે
- સામાજિક કલ્યાણમાં ઉપયોગ

નિષ્કર્ષ

આ રીતે, કર-વેરો સરકાર માટે આવકનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે. યોગ્ય અને ન્યાયી કર પ્રણાલી દેશના આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક સમતાને સુનિશ્ચિત કરે છે. આધુનિક સમયમાં પ્રગતિશીલ કર પ્રણાલીને વધુ મહત્વ આપવામાં આવે છે.

કર સંપાત (Tax Incidence) નો ખ્યાલ

અર્થ :

કર સંપાત એટલે —

- કરનો વાસ્તવિક ભાર અંતે કોના પર પડે છે તેની સમજ.

સરકારે કર કોની પાસેથી વસૂલ્યો છે (જેમ કે ઉત્પાદક કે વેપારી) તે કરતાં વધુ મહત્વનું એ છે કે કરનો અંતિમ ભાર કોણ સહન કરે છે — ગ્રાહક, ઉત્પાદક કે બંને.

વ્યાખ્યા :

પ્રોફેસર સેલિગમેન મુજબ,

“Tax incidence refers to the final resting place of a tax.”

અર્થાત્ કરનો ભાર અંતે જ્યાં સ્થિર થાય તે કર સંપાત કહેવાય છે.

કર સંપાત અને કર અસર (Tax Impact) વચ્ચે તફાવત

મુદ્દો

કર અસર (Impact)

કર સંપાત (Incidence)

અર્થ કર શરૂઆતમાં કોની પાસેથી લેવાય કરનો અંતિમ ભાર કોના પર પડે

સ્વરૂપ તરત લાંબા ગાળે

ઉદાહરણ GST વેપારી ચૂકવે ગ્રાહક ભાવ વધારાથી ચૂકવે

કર સંપાત સમજાવતું ઉદાહરણ

માનો કે સરકારએ ₹ 10 પ્રતિ એકમનો પરોક્ષ કર લાદ્યો.

- ઉત્પાદકે પહેલાં માલ ₹100 માં વેચતો હતો
- કર બાદ ભાવ ₹108 થયો

અહીં:

- ₹ 8 નો ભાર ગ્રાહક પર પડ્યો
- ₹ 2 નો ભાર ઉત્પાદક પર પડ્યો

એટલે કરનો ભાર બંને વચ્ચે વહેંચાયો

આ વહેંચણીને જ કર સંપાત કહે છે.

કર સંપાત નક્કી કરનાર પરિબલો

1□ માંગની લવચીકતા (Elasticity of Demand)

- માંગ અલવચીક → ભાર વધુ ગ્રાહક પર
- માંગ લવચીક → ભાર વધુ ઉત્પાદક પર

2□ પુરવઠાની લવચીકતા

- પુરવઠો અલવચીક → ભાર ઉત્પાદક પર
- પુરવઠો લવચીક → ભાર ગ્રાહક પર

3□ કરનો પ્રકાર

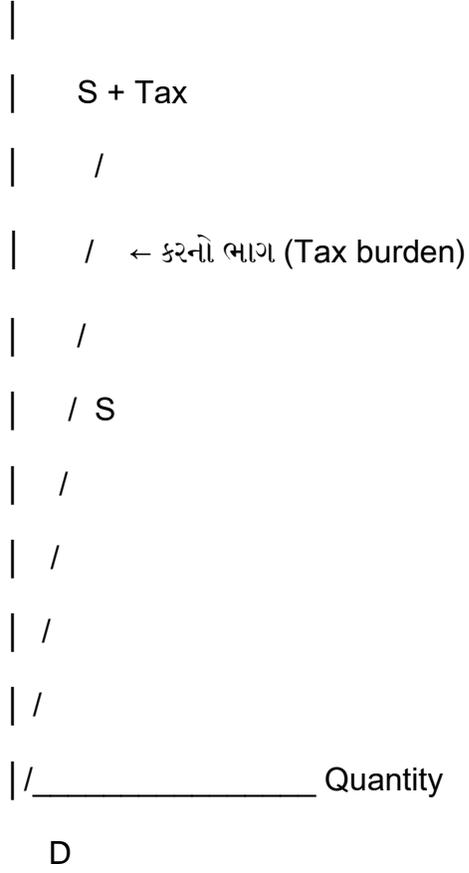
- પરોક્ષ કર → ગ્રાહક પર વધુ ભાર
- સીધો કર → જે ચૂકવે તે જ ભાર સહન કરે

4□ સમયગાળો

- ટૂંકા ગાળે → ઉત્પાદક પર ભાર
- લાંબા ગાળે → ગ્રાહક પર ભાર

કર સંપાતની આકૃતિ (Diagram)

Price

આકૃતિની સમજ:

- S = કર પહેલાંનો પુરવઠો
- $S + Tax$ = કર બાદનો પુરવઠો
- ભાવ વધવાથી ગ્રાહક પર ભાર
- ભાવ ઘટવાથી ઉત્પાદક પર ભાર

કર સંપાતના પ્રકારો

1□ પ્રારંભિક કર સંપાત (Initial Incidence)

→ જે વ્યક્તિ સરકારને કર ચૂકવે

2□ અંતિમ કર સંપાત (Final Incidence)

→ જે વાસ્તવમાં કરનો ભાર સહન કરે

3□ આંશિક કર સંપાત

→ ભાર ગ્રાહક અને ઉત્પાદક બંને પર

4□ સંપૂર્ણ કર સંપાત

→ સમગ્ર ભાર એક જ પક્ષ પર

કર સંપાતનું મહત્વ

- કરની ન્યાયિકતા સમજવામાં મદદ કરે
- કર નીતિ ઘડવામાં ઉપયોગી
- ગરીબ અને અમીર પર કરનો ભાર માપી શકાય
- ભાવ અને ઉત્પાદન પર અસર સમજાય

નિષ્કર્ષ:

કર સંપાતનો ખ્યાલ બતાવે છે કે કર માત્ર વસૂલવો મહત્વનો નથી, પરંતુ તેનો ભાર કોના પર પડે છે તે વધુ મહત્વનું છે. માંગ અને પુરવઠાની લવચીકતા આધારે કરનો ભાર ગ્રાહક, ઉત્પાદક કે બંને વચ્ચે વહેંચાય છે. તેથી કર સંપાતનો અભ્યાસ જાહેર અર્થવિજ્ઞાનમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

1 □ કરઘાત (Tax Impact) નો ખ્યાલ

અર્થ :

કરઘાત

એટલે

- કર સૌપ્રથમ કોના પર પડે છે, એટલે કે સરકાર કર કોની પાસેથી સીધો વસૂલ કરે છે.

કર લાગુ થતાં જ જે વ્યક્તિ કે પેઢી પર તરત ભાર પડે, તેને કરઘાત કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા :

પ્રોફેસર સેલિગમેન મુજબ,

“Tax impact refers to the immediate burden of a tax.”

અર્થાત્ કરનો પ્રારંભિક ભાર = કરઘાત

કરઘાતનું સ્વરૂપ

- હંમેશાં ટૂંકા ગાળાનું
- કાયદાકીય દૃષ્ટિએ મહત્વનું
- કર કોને ચૂકવવો પડે તે દર્શાવે

કરઘાતનું ઉદાહરણ

માનો કે સરકારએ **GST** લાદ્યો.

- સરકારે કર વેપારી પાસેથી વસૂલ્યો
  - તેથી વેપારી પર કરઘાત પડ્યો

પરંતુ
 → તો વેપારી કરનો ભાવ ગ્રાહક વધારી સુધી દે પહોંચે
 → એ કર વિવર્તન અને કર સંપાત બને

કરઘાતની આકૃતિ (સરળ સંકેત)

Government

↓

Trader / Producer

(Initial burden)

કરઘાતનું મહત્વ

- કર વસૂલાત સમજવામાં મદદ કરે
- કાયદાકીય જવાબદારી નક્કી કરે
- પરોક્ષ અને સીધા કર વચ્ચે તફાવત સમજાય

2□ કર વિવર્તન (Tax Shifting) નો ખ્યાલ

અર્થ :

કર વિવર્તન એટલે —

- કર ચૂકવનાર વ્યક્તિ પોતાનો કરનો ભાર બીજા પર ખસેડવાનો પ્રયાસ કરે.

અર્થાત્ કરઘાત પછી કરનો ભાર આગળ કે પાછળ ખસે — એ પ્રક્રિયાને કર વિવર્તન કહે છે.

વ્યાખ્યા :

“Tax shifting means transferring the burden of tax from one person to another.”

કર વિવર્તનના પ્રકારો

- 1□ આગળનું કર વિવર્તન (Forward Shifting)

- ઉત્પાદક ભાવ વધારી
- કરનો ભાર ગ્રાહક પર ખસેડે

□ પરોક્ષ કરમાં સામાન્ય

ઉદાહરણ:

GST લાગ્યા બાદ ચીજનો ભાવ વધારવો

□ 2□ પાછળનું કર વિવર્તન (Backward Shifting)

- ઉત્પાદક વેતન ઘટાડે
- કરનો ભાર શ્રમિક પર ખસેડે

□ ઓછું જોવા મળે

□ 3□ બંને તરફ કર વિવર્તન

- કરનો ભાર ગ્રાહક અને ઉત્પાદક બંને વહેંચે

કર વિવર્તન સમજાવતું ઉદાહરણ

માનો:

- કર = ₹10

- ભાવ ₹ 100 → ₹ 107

□ ₹7 ગ્રાહક પર

□ ₹3 ઉત્પાદક પર

અહીં:

- કર વિવર્તન થયું
- કર સંપાત વહેંચાયેલો

કર વિવર્તનની આકૃતિ

Government

↓

Producer → Consumer

(Tax paid)

(Tax shifted)

કર વિવર્તનને અસર કરતા પરિબલો

1	માંગની	લવચીકતા
2	પુરવઠાની	લવચીકતા

3

બજારનું

સ્વરૂપ

4

સમયગાળો

5 કરનો પ્રકાર

કરઘાત, કર વિવર્તન અને કર સંપાત — તુલનાત્મક કોષ્ટક

મુદ્દો	કરઘાત	કર વિવર્તન	કર સંપાત
અર્થ	શરૂઆતનો ભાર	ભાર ખસેડવાની પ્રક્રિયા	અંતિમ ભાર
સમય	ટૂંકા ગાળે	પ્રક્રિયા દરમિયાન	લાંબા ગાળે
સ્વરૂપ	કાયદાકીય	આર્થિક	વાસ્તવિક

પ્રશ્ન કોને કર ચૂકવવો ભાર ખસે છે કે નહીં? અંતે કોણ સહન કરે?
પડે?

નિષ્કર્ષ :

કરઘાત, કર વિવર્તન અને કર સંપાત — આ ત્રણેય ખ્યાલો એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે.

- કરઘાત કરનો પ્રારંભિક ભાર દર્શાવે છે
- કર વિવર્તન ભાર ખસેડવાની પ્રક્રિયા સમજાવે છે
- કર સંપાત અંતિમ ભાર કોના પર પડે છે તે બતાવે છે

આ ત્રણેયનો અભ્યાસ કર નીતિ, ભાવ નિયંત્રણ અને આવક વહેંચણી સમજવા માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

કર સંપાતને અસર કરતા પરિબલો

પરિચય :

સરકાર જ્યારે કોઈ કર લાદે છે ત્યારે કર સૌપ્રથમ જે વ્યક્તિ કે પેઢી પર પડે છે તેને કરઘાત કહેવાય છે. પરંતુ કરઘાત પછી કરનો ભાર બજારમાં ભાવ પરિવર્તન, વેતન ફેરફાર અથવા નફામાં ઘટાડા દ્વારા અન્ય વ્યક્તિઓ પર ખસે છે. અંતે કરનો વાસ્તવિક ભાર જે વ્યક્તિ કે વર્ગ સહન કરે છે તેને કર સંપાત (**Tax Incidence**) કહેવામાં આવે છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં કર સંપાતનો અભ્યાસ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે કરનો અંતિમ ભાર કોના પર પડે છે તે સમાજમાં આવક વહેંચણી, ભાવ સ્તર અને સામાજિક ન્યાય પર સીધી અસર કરે છે. કર સંપાત હંમેશાં સમાન રહેતો નથી, પરંતુ અનેક આર્થિક પરિબલો દ્વારા પ્રભાવિત થાય છે.

કર સંપાતને અસર કરતા મુખ્ય પરિબલો

1 માંગની લવચીકતા (Elasticity of Demand)

માંગની લવચીકતા કર સંપાત નક્કી કરતું સૌથી મહત્વપૂર્ણ પરિબલ છે.

(અ) માંગ અલવચીક હોય ત્યારે :

જો કોઈ ચીજની માંગ અલવચીક હોય (જેમ કે મીઠું, દવાઓ, ઇંધણ), તો ભાવ વધે છતાં માંગ ઘટતી નથી. આવી સ્થિતિમાં ઉત્પાદક કરનો ભાર સરળતાથી ભાવ વધારીને ગ્રાહક પર ખસેડી શકે છે.

અંતિમ કર સંપાત ગ્રાહક પર પડે છે.

(બ) માંગ લવચીક હોય ત્યારે :

જો માંગ લવચીક હોય, તો ભાવ વધતાં માંગ ઝડપથી ઘટે છે. ઉત્પાદક ભાવ વધારી શકતો નથી.

કર સંપાત ઉત્પાદક પર વધારે પડે છે.

2 પુરવઠાની લવચીકતા (Elasticity of Supply)

પુરવઠાની લવચીકતા પણ કર સંપાતને પ્રભાવિત કરે છે.

(અ) પુરવઠો અલવચીક :

જ્યારે પુરવઠો ઘટાડવો શક્ય ન હોય (જેમ કે જમીન), ત્યારે કરનો ભાર પુરવઠાકર્તા પર વધારે પડે છે.

(બ) પુરવઠો લવચીક :

જો પુરવઠાકર્તા સરળતાથી ઉત્પાદન ઘટાડી શકે, તો તે કરનો ભાર ગ્રાહક પર ખસેડી શકે છે.

3 સમયગાળો (Time Period)

કર સંપાત ટૂંકા અને લાંબા ગાળામાં અલગ હોઈ શકે છે.

ટૂંકા ગાળામાં :

ઉત્પાદન અને માંગમાં તરત ફેરફાર શક્ય ન હોવાથી કરનો ભાર સામાન્ય રીતે ઉત્પાદક પર પડે છે.

લાંબા ગાળામાં :

ઉત્પાદકો વિકલ્પ શોધી શકે છે, ઉત્પાદન સ્થળ બદલી શકે છે અથવા ભાવ વધારી શકે છે.

લાંબા ગાળામાં કર સંપાત મોટેભાગે ગ્રાહક તરફ ખસે છે.

4 બજારનું સ્વરૂપ (Nature of Market)

બજારની રચના પણ કર સંપાતને અસર કરે છે.

(અ) એકાધિકાર (Monopoly):

એકાધિકારી ઉત્પાદક ભાવ પર નિયંત્રણ ધરાવતો હોવાથી કરનો મોટાભાગનો ભાર ગ્રાહક પર ખસેડે છે.

(બ) સંપૂર્ણ સ્પર્ધા:

અહીં ભાવ નક્કી કરનાર બજાર હોય છે. ઉત્પાદક ભાવ વધારી શકતો નથી.

કર સંપાત ઉત્પાદક પર વધારે પડે છે.

5 કરનો પ્રકાર (Nature of Tax)

(અ) પરોક્ષ કર:

GST, Excise, Sales Tax જેવા કર સરળતાથી ભાવમાં જોડાઈ જાય છે.

કર સંપાત ગ્રાહક પર.

(બ) સીધો કર:

આવકવેરા જેવા કર ખસેડી શકાતા નથી.

કર સંપાત અને કરઘાત એક જ વ્યક્તિ પર.

6 ખર્ચમાં વધઘટ કરવાની ક્ષમતા

જો ઉત્પાદક પાસે ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટાડવાની ક્ષમતા હોય, તો તે કરનો ભાર પોતે સહન કરી શકે છે. પરંતુ

જો ખર્ચ ઘટાડવો શક્ય ન હોય, તો ભાવ વધારીને કર ખસેડે છે.

7 વિકલ્પ ચીજોની ઉપલબ્ધતા

જો ગ્રાહક પાસે વિકલ્પ ચીજો ઉપલબ્ધ હોય, તો ભાવ વધતાં તે વિકલ્પ પસંદ કરે છે.

આવી સ્થિતિમાં કર સંપાત ઉત્પાદક પર વધારે પડે છે.

8 સરકારની નીતિ અને નિયંત્રણ

સરકાર ભાવ નિયંત્રણ (Price Control) લાદે તો ઉત્પાદક કરનો ભાર ગ્રાહક પર ખસેડી શકતો નથી.

કર સંપાત ઉત્પાદક પર રહે છે.

9 ઉપભોક્તાની આવક અને માનસિકતા

ઉચ્ચ આવક ધરાવતા ગ્રાહકો ભાવ વધારાને અવગણે છે, જ્યારે નીચી આવકવાળા ગ્રાહકો ખર્ચ ઘટાડે છે.

આવક સ્તર પણ કર સંપાતને અસર કરે છે.

નિષ્કર્ષ :

આ રીતે કર સંપાત કોઈ સ્થિર ખ્યાલ નથી. તે માંગ-પુરવઠાની લવચીકતા, બજારનું સ્વરૂપ, સમયગાળો, કરનો પ્રકાર અને સરકારની નીતિ જેવા અનેક પરિબલો પર આધાર રાખે છે. તેથી કર ઘડતી વખતે માત્ર

કર કોને લગાડવામાં આવે છે તે નહીં, પરંતુ કરનો અંતિમ ભાર કોના પર પડશે તેનો વિચાર કરવો અત્યંત જરૂરી છે.

કર સંપાતનો યોગ્ય અભ્યાસ કર ન્યાય, આવક સમાનતા અને સામાજિક કલ્યાણ માટે મહત્વપૂર્ણ સાધન સાબિત થાય છે.

વસ્તુ અને સેવા કર (GST) નો ખ્યાલ, મહત્વ અને મર્યાદાઓ

પરિચય :

આધુનિક સમયગાળામાં કર વ્યવસ્થાને સરળ, પારદર્શક અને કાર્યક્ષમ બનાવવા માટે ભારત સરકારે વસ્તુ અને સેવા કર (Goods and Services Tax – GST) અમલમાં મૂક્યો. ભારતમાં GST 1 જુલાઈ 2017થી અમલમાં આવ્યો. GST એ પરોક્ષ કર વ્યવસ્થામાં ક્રાંતિ લાવતો સુધારો ગણાય છે.

GST એ સમગ્ર દેશ માટે એકરૂપ કર પ્રણાલી ઉભી કરી છે, જેના કારણે “One Nation, One Tax” ની સંકલ્પના સાકાર થઈ છે.

GST નો ખ્યાલ (Concept of GST):

વસ્તુ અને સેવા કર (GST) એ એક પરોક્ષ, વ્યાપક અને બહુ-સ્તરીય કર છે, જે ઉત્પાદનથી લઈને અંતિમ વપરાશ સુધીના દરેક તબક્કે મૂલ્યવર્ધન પર વસૂલવામાં આવે છે.

GST હેઠળ અગાઉ લાગુ પડતા અનેક પરીક્ષ કરોને સમાવી લેવામાં આવ્યા છે, જેમ કે—

- ઉત્પાદન કર (Excise Duty)
- વેચાણ કર (Sales Tax)
- સેવા કર (Service Tax)
- વેટ (VAT)
- ઓફટ્રોઇ, એન્ટ્રી ટેક્સ વગેરે

GSTના મુખ્ય પ્રકાર :

1. CGST (કેન્દ્રિય GST) – કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા
2. SGST (રાજ્ય GST) – રાજ્ય સરકાર દ્વારા
3. IGST (અંતરરાજ્ય GST) – આંતરરાજ્ય વેપાર પર

GSTની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે તેમાં **Input Tax Credit (ITC)** મળે છે, એટલે કે કર પર કર (Tax on Tax) દૂર થાય છે.

GSTનું મહત્વ (Importance of GST)

- 1 એકરૂપ કર વ્યવસ્થાની સ્થાપના

GST દ્વારા કેન્દ્ર અને રાજ્યના અનેક પરોક્ષ કરોને એકમાં સમાવી લેવામાં આવ્યા છે. પરિણામે સમગ્ર દેશમાં એકરૂપ કર માળખું અમલમાં આવ્યું છે. આથી “One Nation, One Tax” નો સિદ્ધાંત સાકાર થયો છે.

2 કર પર કર (Cascading Effect) સંપૂર્ણપણે ઘટાડાયો

અગાઉના કર માળખામાં ઉત્પાદનથી વેચાણ સુધી દરેક તબક્કે કર પર ફરી કર લાગતો હતો. GSTની **Input Tax Credit (ITC)** વ્યવસ્થાએ આ સમસ્યા દૂર કરી છે, જેના કારણે ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટે છે અને અર્થવ્યવસ્થામાં કાર્યક્ષમતા વધે છે.

3 રાષ્ટ્રીય બજારનું નિર્માણ

GSTના કારણે રાજ્ય વચ્ચેનો વેપાર સરળ બન્યો છે. ચેકપોસ્ટ, ઓફટ્રોઇઝ અને એન્ટ્રી ટેક્સ દૂર થતાં માલ પરિવહન ઝડપી બન્યું છે. ભારત હવે વિખરાયેલ બજાર નહીં પરંતુ એક સંકલિત રાષ્ટ્રીય બજાર તરીકે વિકસ્યું છે.

4 ઉદ્યોગ અને વેપારને પ્રોત્સાહન

GSTથી ઉદ્યોગોને કર અનુપાલનમાં સરળતા મળી છે. મોટા પાયે ઉત્પાદન અને વિશેષીકરણને પ્રોત્સાહન મળે છે, જે દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે લાભદાયક છે.

5 કરચોરીમાં ઘટાડો

GST સંપૂર્ણપણે IT આધારિત છે. ઇ-ઇનવોઇસ, ઇ-વે બિલ અને ઓનલાઇન રિટર્ન સિસ્ટમથી કરચોરી પર નિયંત્રણ આવ્યું છે. કરજાળ વિસ્તરતાં સરકારની આવકમાં વધારો થયો છે.

6 નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોને ઔપચારિક ક્ષેત્રમાં લાવવું

GSTના અમલથી અનેક અસંગઠિત વેપારીઓ ઔપચારિક અર્થવ્યવસ્થામાં જોડાયા છે. આથી અર્થતંત્ર વધુ પારદર્શક બન્યું છે.

7 વિદેશી રોકાણને પ્રોત્સાહન

એકરૂપ અને પારદર્શક કર માળખું વિદેશી રોકાણકારો માટે વિશ્વસનીય વાતાવરણ ઊભું કરે છે. “Ease of Doing Business” સુધરે છે.

8 ગ્રાહકોને લાંબા ગાળે લાભ

ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો અને સ્પર્ધાના કારણે લાંબા ગાળે ભાવમાં સ્થિરતા આવે છે, જે ગ્રાહકો માટે લાભદાયક છે.

GSTની મર્યાદાઓ / અપગણતાઓ (Limitations of GST)

1 બહુવિધ દરોની જટિલતા

GSTમાં 0%, 5%, 12%, 18% અને 28% જેવા અનેક દરો હોવાને કારણે કર માળખું હજુ પણ જટિલ છે. સામાન્ય માણસ માટે દર સમજવા મુશ્કેલ બને છે.

2 નાના વેપારીઓ પર ભારે અનુપાલન ભાર

નિયમિત રિટર્ન ફાઇલ કરવી, ITC મેચિંગ, ઇ-વે બિલ જેવી પ્રક્રિયાઓ નાના વેપારીઓ માટે મુશ્કેલ અને ખર્ચાળ સાબિત થાય છે.

3 ટેકનિકલ અને પ્રણાલીગત સમસ્યાઓ

GST પોર્ટલની ખામીઓ, રિફંડમાં વિલંબ અને ITC સંબંધિત તકલીફો વેપારીઓ માટે અસંતોષનું કારણ બને છે.

4 કેટલીક મહત્વની ચીજવસ્તુઓ GST બહાર

પેટ્રોલ, ડીઝલ, કુદરતી ગેસ, વિજળી અને દારૂ GST બહાર હોવાથી સંપૂર્ણ કર એકરૂપતા હજી પ્રાપ્ત થઈ નથી.

5 રાજ્યોની નાણાકીય સ્વાયત્તતા પર અસર

GSTથી રાજ્યો પોતાની કર નીતિ સ્વતંત્ર રીતે નક્કી કરી શકતા નથી. તેઓ કેન્દ્ર પર વધુ નિર્ભર બન્યા છે.

6 મોંઘવારીની શક્યતા

GSTના પ્રારંભિક તબક્કામાં કેટલીક સેવાઓ અને ચીજોના ભાવ વધ્યા, જેના કારણે સામાન્ય લોકો પર મોંઘવારીનો ભાર પડ્યો.

7 કર કાયદાની વારંવાર ફેરફાર

GSTના નિયમો અને દરોમાં વારંવાર ફેરફાર થવાથી વેપારીઓ માટે અનિશ્ચિતતા ઊભી થાય છે.

8 અનૌપચારિક ક્ષેત્ર પર દબાણ

કેટલાક નાના વ્યવસાયો GSTના ભારને કારણે બંધ થવાની સ્થિતિમાં આવી ગયા છે, જે રોજગારી પર નકારાત્મક અસર કરે છે.

નિષ્કર્ષ :

GST ભારતની પરોક્ષ કર વ્યવસ્થામાં ઐતિહાસિક અને ક્રાંતિકારી સુધારો છે. તેના કારણે કર વ્યવસ્થા સરળ, પારદર્શક અને કાર્યક્ષમ બની છે. જો કે તેની કેટલીક વ્યવહારુ મર્યાદાઓ છે, પરંતુ યોગ્ય સુધારા, તાલીમ અને ટેકનિકલ મજબૂતી સાથે GST લાંબા ગાળે ભારતના આર્થિક વિકાસ માટે અત્યંત લાભદાયક સાબિત થઈ શકે છે.

આ રીતે GST ભારતની પરોક્ષ કર વ્યવસ્થામાં એક ઐતિહાસિક સુધારો છે. તે કર પ્રણાલીને સરળ, પારદર્શક અને કાર્યક્ષમ બનાવે છે તથા દેશના આર્થિક વિકાસને ગતિ આપે છે. જો કે કેટલીક વ્યવહારુ મર્યાદાઓ હોવા છતાં યોગ્ય સુધારા અને ટેકનિકલ મજબૂતી સાથે GST ભારત માટે લાંબા ગાળે લાભદાયક સાબિત થઈ શકે છે.

જાહેર ખર્ચ : અર્થ, હેતુઓ અને અસરો

પરિચય :

આધુનિક કલ્યાણકારી રાજ્યમાં સરકારની ભૂમિકા માત્ર કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાની નથી, પરંતુ આર્થિક વિકાસ, સામાજિક ન્યાય અને જનકલ્યાણ માટે પણ મહત્વપૂર્ણ છે. સરકાર જ્યારે વિવિધ જાહેર હેતુઓ માટે રાષ્ટ્રીય આવકમાંથી ખર્ચ કરે છે, ત્યારે તેને જાહેર ખર્ચ (Public Expenditure) કહેવામાં આવે છે. જાહેર ખર્ચ જાહેર નાણાંનું મહત્વપૂર્ણ સાધન છે.

જાહેર ખર્ચનો અર્થ (Meaning of Public Expenditure):

જાહેર ખર્ચ એટલે કેન્દ્ર, રાજ્ય અને સ્થાનિક સરકારો દ્વારા જાહેર હિત માટે કરવામાં આવતો ખર્ચ.

આ ખર્ચ નીચે મુજબના ક્ષેત્રોમાં થાય છે:

- રક્ષા અને વહીવટ
- શિક્ષણ અને આરોગ્ય
- પરિવહન અને સંચાર
- ગરીબી નિવારણ અને સામાજિક સુરક્ષા
- આર્થિક વિકાસ યોજનાઓ

જાહેર ખર્ચનો મુખ્ય હેતુ ખાનગી નફા નહીં પરંતુ જનકલ્યાણ હોય છે.

જાહેર ખર્ચના હેતુઓ અને અસરો (Objectives and Effects of Public Expenditure)

જાહેર ખર્ચના હેતુઓ (Objectives of Public Expenditure)

1 જાહેર સેવાઓ અને સુવિધાઓ પૂરી પાડવાનો હેતુ

આધુનિક રાજ્યમાં કેટલીક સેવાઓ એવી છે જે ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા પૂરતી અને અસરકારક રીતે પૂરી પાડી શકાતી નથી. જેમ કે રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા, પોલીસ, ન્યાય વ્યવસ્થા, માર્ગો, પુલો, વીજળી, પાણી, સ્વચ્છતા વગેરે. આ સેવાઓ પૂરી પાડવા જાહેર ખર્ચ અનિવાર્ય છે.

2 આર્થિક વિકાસને ગતિ આપવાનો હેતુ

ઉદ્યોગ, કૃષિ, ઊર્જા, પરિવહન અને પાયાભૂત ઢાંચામાં સરકારી ખર્ચ આર્થિક વિકાસનો આધાર બને છે. ખાનગી ક્ષેત્ર જ્યાં રોકાણ કરવા અચકાય છે, ત્યાં સરકાર આગળ આવી વિકાસ શરૂ કરે છે.

3 આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા ઘટાડવાનો હેતુ

સરકાર શિક્ષણ, આરોગ્ય, પેન્શન, વૃદ્ધાવસ્થા સહાય, બેરોજગારી ભથ્થાં જેવી યોજનાઓ દ્વારા નબળા વર્ગોને મદદ કરે છે. આથી સમાજમાં આવકની ખાઈ ઘટે છે અને સામાજિક ન્યાય સુનિશ્ચિત થાય છે.

4 રોજગારી સર્જન કરવાનો હેતુ

જાહેર કાર્ય યોજનાઓ, બાંધકામ પ્રોજેક્ટ્સ, ગ્રામિણ વિકાસ અને શહેરી વિકાસ કાર્યક્રમો દ્વારા સરકાર રોજગારી સર્જે છે, ખાસ કરીને મંદીના સમયમાં.

5 આર્થિક સ્થિરતા જાળવવાનો હેતુ

મંદી વખતે સરકાર જાહેર ખર્ચ વધારી માંગ ઊભી કરે છે, જ્યારે મોંઘવારી વખતે ખર્ચ નિયંત્રિત કરીને ભાવવધારો અટકાવે છે. આ રીતે જાહેર ખર્ચ આર્થિક સ્થિરતાનું સાધન બને છે.

6 સામાજિક કલ્યાણ અને માનવ વિકાસ

શિક્ષણ, આરોગ્ય, પોષણ, મહિલા અને બાળ વિકાસ, સામાજિક સુરક્ષા પર ખર્ચ માનવ સંસાધનના વિકાસ માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

7 પ્રદેશીય અસમાનતા ઘટાડવાનો હેતુ

પછાત અને ઓછા વિકસિત વિસ્તારોમાં વિશેષ સરકારી ખર્ચ કરીને સંતુલિત પ્રાદેશિક વિકાસ સાધવામાં આવે છે.

8 વ્યૂહાત્મક અને રાષ્ટ્રીય હિતોની રક્ષા

રક્ષા ખર્ચ, આંતરિક સુરક્ષા, સંશોધન અને ટેકનોલોજી વિકાસ દ્વારા દેશની સ્વતંત્રતા અને સુરક્ષા જાળવવામાં આવે છે.

જાહેર ખર્ચની અસરો (Effects of Public Expenditure)

1 ઉત્પાદન પર અસર

જાહેર ખર્ચથી કુલ માંગ વધે છે, જે ઉત્પાદન અને રોકાણમાં વધારો કરે છે. ખાસ કરીને પાયાભૂત ઢાંચા પર ખર્ચ ખાનગી ઉત્પાદનને પ્રોત્સાહન આપે છે.

2 આવક અને રોજગારી પર અસર

જાહેર ખર્ચથી રોજગારી વધે છે, પરિણામે લોકોની આવકમાં વધારો થાય છે. આ આવક ફરીથી ખર્ચ રૂપે બજારમાં જાય છે.

3 આવક વહેંચણી પર અસર

કલ્યાણકારી ખર્ચ આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા ઘટાડે છે અને ગરીબ વર્ગને સશક્ત બનાવે છે.

4 રાષ્ટ્રીય આવક પર અસર (Multiplier Effect)

જાહેર ખર્ચ ગુણાકાર અસર દ્વારા રાષ્ટ્રીય આવકમાં એકથી વધુ ગણો વધારો કરે છે.

5 ભાવ સ્તર પર અસર

જો જાહેર ખર્ચ ઉત્પાદન વધાર્યા વિના વધે, તો મોંઘવારી સર્જાય શકે છે. પરંતુ યોગ્ય આયોજન સાથે ખર્ચ ભાવ સ્થિરતા જાળવી શકે છે.

6 બચત અને રોકાણ પર અસર

જાહેર ખર્ચથી આવક વધે છે, જેના કારણે બચત અને રોકાણની ક્ષમતા વધે છે.

7 ખાનગી ક્ષેત્ર પર અસર (Crowding-in / Crowding-out)

ઉપયોગી જાહેર ખર્ચ ખાનગી રોકાણને પ્રોત્સાહન આપે છે (Crowding-in), જ્યારે અતિશય ખર્ચ ખાનગી રોકાણ ઘટાડે છે (Crowding-out).

8 નાણાકીય સંતુલન પર અસર

અતિશય જાહેર ખર્ચ બજેટ ખાધ અને જાહેર દેવું વધારી શકે છે, જે લાંબા ગાળે આર્થિક સમસ્યાઓ ઊભી કરે છે.

9 સામાજિક અને માનસિક અસર

જાહેર ખર્ચથી લોકોમાં સુરક્ષા, વિશ્વાસ અને આશાવાદ વધે છે, જે સામાજિક સ્થિરતામાં યોગદાન આપે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિસ્પર્ધાત્મકતા પર અસર

પાયાભૂત ઢાંચા, શિક્ષણ અને ટેકનોલોજી પર ખર્ચ દેશને વૈશ્વિક બજારમાં સ્પર્ધાત્મક બનાવે છે.

નિષ્કર્ષ :

આ રીતે જાહેર ખર્ચ આધુનિક કલ્યાણકારી રાજ્યનું મુખ્ય સાધન છે. તે માત્ર વિકાસનું સાધન નહીં પરંતુ સામાજિક ન્યાય, આર્થિક સ્થિરતા અને રાષ્ટ્રીય સુરક્ષાનું આધારસ્તંભ છે. જોકે, જાહેર ખર્ચનું યોગ્ય આયોજન અને નિયંત્રણ જરૂરી છે; નહિંતર તે મોંઘવારી, બજેટ ખાધ અને દેવું જેવી સમસ્યાઓ ઊભી કરી શકે છે.

જાહેર દેવું : અર્થ, પ્રકારો અને અસરો

પરિચય :

આધુનિક કલ્યાણકારી રાજ્યમાં સરકારના ખર્ચમાં સતત વધારો થતો જાય છે. આ ખર્ચને પૂરો કરવા માટે માત્ર કર આવક પૂરતી ન હોય ત્યારે સરકાર ધિરાણ લે છે. સરકાર દ્વારા લેવાયેલું આ ધિરાણ જાહેર દેવું (Public Debt) તરીકે ઓળખાય છે. જાહેર દેવું આજની નાણાકીય નીતિનું મહત્વપૂર્ણ સાધન બની ગયું છે.

જાહેર દેવુંનો અર્થ (Meaning of Public Debt):

જાહેર દેવું એટલે સરકાર દ્વારા જનતા, નાણાકીય સંસ્થાઓ, બેંકો, અથવા વિદેશી સંસ્થાઓ પાસેથી લેવામાં આવેલું ધિરાણ, જે ભવિષ્યમાં વ્યાજ સાથે પરત ચૂકવવાનું હોય છે.

સરકાર નીચેના હેતુઓ માટે દેવું લે છે:

- બજેટ ખાધ પૂરી કરવા
- વિકાસ યોજનાઓ અમલમાં મૂકવા
- યુદ્ધ, કુદરતી આફત જેવી અસાધારણ પરિસ્થિતિઓમાં
- આર્થિક સ્થિરતા જાળવવા

જાહેર દેવાના પ્રકારો (Types of Public Debt – In Detail)

જાહેર દેવું વિવિધ આધાર પર વર્ગીકૃત કરી શકાય છે. દરેક પ્રકારની આર્થિક અસર અલગ હોય છે.

1 આંતરિક અને બાહ્ય જાહેર દેવું

(અ) આંતરિક જાહેર દેવું

આંતરિક દેવું સરકાર દેશની અંદરથી લે છે—જનતા, વાણિજ્ય બેંકો, વીમા કંપનીઓ, ભવિષ્યનિધિ, અને અન્ય નાણાકીય સંસ્થાઓ પાસેથી.

લક્ષણો અને વિશેષતા:

- રાષ્ટ્રીય આવક દેશની અંદર જ રહે છે

- વ્યાજ ચુકવણી પણ દેશના નાગરિકોને જ મળે છે
- દેશની આર્થિક સ્વતંત્રતા પર સીધી અસર થતી નથી

પરિણામ:

આંતરિક દેવું સામાન્ય રીતે ઓછું જોખમી ગણાય છે, પરંતુ અતિશય લેવાય તો કરનો ભાર વધે છે.

(બ) બાહ્ય જાહેર દેવું

આ દેવું વિદેશી સરકારો, આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય સંસ્થાઓ (IMF, World Bank) અથવા વિદેશી મૂડીબજારમાંથી લેવાય છે.

લક્ષણો અને વિશેષતા:

- વિદેશી ચલણમાં ચુકવણી કરવી પડે
- વિદેશી શરતો અને નિયંત્રણો લાગુ પડે

પરિણામ:

અતિશય બાહ્ય દેવું દેશને દેવું ફંદો (Debt Trap) માં ફસાવી શકે છે.

2 સ્વૈચ્છિક અને ફરજિયાત જાહેર દેવું

(અ) સ્વૈચ્છિક દેવું

જનતા પોતાની ઇચ્છાથી સરકારી બોન્ડ અથવા બચત યોજનાઓમાં રોકાણ કરે છે.

લાભ:

- સરકારને સરળતાથી ભંડોળ મળે
- જનતામાં બચતની આદત વિકસે

(બ) ફરજિયાત દેવું

યુદ્ધ અથવા રાષ્ટ્રીય સંકટ સમયે સરકાર નાગરિકોને દેવું આપવા મજબૂર કરે છે.

અપગણતા:

- લોકોમાં અસંતોષ
- વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતામાં ઘટાડો

3 ટૂંકા ગાળાનું, મધ્યમ ગાળાનું અને લાંબા ગાળાનું દેવું

(અ) ટૂંકા ગાળાનું દેવું

૧ વર્ષ કે તેથી ઓછા સમય માટે લેવાયેલું દેવું.

અસર:

- તરત નાણાં મળે

- વારંવાર પુનઃચુકવણીથી નાણાકીય દબાણ

(બ) મધ્યમ ગાળાનું દેવું

૫-૧૦ વર્ષ માટે લેવાયેલું દેવું.

(ક) લાંબા ગાળાનું દેવું

૧૦-૨૦ વર્ષ અથવા તેથી વધુ સમય માટે.

અસર:

- વિકાસ માટે અનુકૂળ
- ભાવિ પેઢી પર ભાર

4 ઉત્પાદનશીલ અને અનુત્પાદનશીલ દેવું

(અ) ઉત્પાદનશીલ જાહેર દેવું

જેણે આવક સર્જાય—જેમ કે પાવર પ્રોજેક્ટ, રસ્તા, ઉદ્યોગો.

લાભ:

- પોતે જ પોતાનો ખર્ચ કાઢે
- વિકાસ અને રોજગારીમાં વધારો

(બ) અનુત્પાદનશીલ જાહેર દેવું

યુદ્ધ, વહીવટ, સબસિડી જેવા ખર્ચ માટે.

અસર:

- આવક સર્જાતી નથી
- દેવું ભાર વધે છે

5 રીડીમેબલ અને ઇરિડીમેબલ દેવું

(અ) રીડીમેબલ દેવું

નક્કી સમય પછી ચૂકવવાનું.

(બ) ઇરિડીમેબલ દેવું

ચોક્કસ સમય વિના લેવાયેલું દેવું.

જોખમ:

- અનંત સમય સુધી વ્યાજ ભાર

6 બજેટ આધારિત દેવું

(અ) બજેટ ખાધ પૂર્તિ માટેનું દેવું

(બ) વિકાસાત્મક દેવું

જાહેર દેવાની અસરો (Effects of Public Debt – In Depth Explanation)

જાહેર દેવું જ્યારે સરકાર દ્વારા લેવામાં આવે છે ત્યારે તેની અસરો અર્થતંત્રના લગભગ તમામ ક્ષેત્રોમાં વ્યાપક રીતે પડે છે. આ અસરો આર્થિક, નાણાકીય, સામાજિક, રાજકીય અને માનસિક સ્વરૂપે જોવા મળે છે.

1 રાષ્ટ્રીય આવક અને આર્થિક વિકાસ પર અસર

યોગ્ય રીતે લેવાયેલ અને ઉત્પાદનશીલ રીતે વપરાયેલ જાહેર દેવું આર્થિક વિકાસને વેગ આપે છે. સરકાર દ્વારા લેવાયેલ દેવું જો ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, ઉદ્યોગ, ઊર્જા, શિક્ષણ અને આરોગ્ય ક્ષેત્રે ખર્ચાય તો ઉત્પાદન ક્ષમતામાં વધારો થાય છે.

પરંતુ જો દેવું અનુત્પાદનશીલ હેતુઓ જેમ કે યુદ્ધ, વહીવટી ખર્ચ અથવા ફાજલ સબસિડીમાં વપરાય તો રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારો થતો નથી. પરિણામે દેવું ભારરૂપ બની જાય છે અને વિકાસ અવરોધે છે.

નિષ્કર્ષ: દેવાની અસર વિકાસ પર સંપૂર્ણપણે તેના ઉપયોગ પર આધારિત છે.

2 કર ભાર અને કર રચના પર અસર

જાહેર દેવું ચુકવવા માટે સરકારને વ્યાજ અને મૂળ રકમ પરત કરવી પડે છે. આ માટે સરકાર મોટાભાગે નવા કર લગાવે છે અથવા હાલના કરોમાં વધારો કરે છે.

આ કર ભારનો મુખ્ય પ્રભાવ મધ્યમ અને નીચા આવકવર્ગ પર પડે છે. પરિણામે:

- જીવન ખર્ચમાં વધારો થાય છે
- કરદાતાઓમાં અસંતોષ વધે છે

દીર્ઘકાળે અતિશય કર ભાર આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને મંદ કરે છે.

3 આવક અને સંપત્તિ વહેંચણી પર અસર

જાહેર દેવાની વ્યાજ ચુકવણી સામાન્ય રીતે તે લોકો અથવા સંસ્થાઓને થાય છે જેઓ પાસે બચત અને મૂડી હોય છે. જ્યારે દેવું ચુકવવા માટે કર સામાન્ય જનતા પરથી વસૂલવામાં આવે છે.

પરિણામે:

- આવક ધનિક વર્ગ તરફ વહેંચાય છે
- સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતા વધે છે

આ રીતે જાહેર દેવું આવકની અસમાનતા વધારનાર સાધન બની શકે છે.

4 મોંઘવારી (Inflation) પર અસર

જો સરકાર કેન્દ્રિય બેંક મારફતે દેવું લે છે (જેમ કે નોટ છાપીને), તો નાણાં પુરવઠામાં વધારો થાય છે.

નાણાં પુરવઠો ઉત્પાદન કરતાં ઝડપથી વધે તો:

- ભાવ સ્તર વધે છે
- રૂપિયાની ખરીદ શક્તિ ઘટે છે

મોંઘવારીથી નિશ્ચિત આવકવર્ગને સૌથી વધુ નુકસાન થાય છે.

5 ખાનગી રોકાણ પર અસર (Crowding Out Effect)

જ્યારે સરકાર બજારમાંથી મોટા પ્રમાણમાં દેવું લે છે ત્યારે:

- વ્યાજ દર વધે છે
- ખાનગી ક્ષેત્ર માટે ધિરાણ મોંઘું બને છે

પરિણામે ખાનગી રોકાણ ઘટે છે અને ઉદ્યોગ વિકાસ અવરોધાય છે. આ અસરને **Crowding Out Effect** કહેવામાં આવે છે.

6 ભાવિ પેઢી પર અસર (Burden on Future Generations)

આજનું જાહેર દેવું આવતીકાલે ચૂકવવું પડે છે. તેથી:

- ભાવિ પેઢીને વધુ કર ચૂકવવા પડે

- તેમના વપરાશ અને બચત પર નિયંત્રણ આવે

આથી જાહેર દેવું **Inter-generational burden** ઊભું કરે છે.

7 બાહ્ય દેવાના કારણે વિદેશી નિર્ભરતા

બાહ્ય જાહેર દેવામાં:

- વિદેશી ચલણમાં ચુકવણી કરવી પડે
- IMF, World Bank જેવી સંસ્થાઓની શરતો સ્વીકારવી પડે

પરિણામે દેશની:

- આર્થિક સ્વતંત્રતા ઘટે છે
- નીતિ નિર્માણ પર વિદેશી દબાણ વધે છે

8 નાણાકીય સ્થિરતા પર અસર

અતિશય જાહેર દેવું:

- બજેટ ખાધ વધારશે
- સરકારની ચુકવણી ક્ષમતા પર શંકા ઊભી કરશે

આ સ્થિતિ નાણાકીય સંકટ અથવા દેવું સંકટ (**Debt Crisis**) તરફ લઈ જઈ શકે છે.

9 સામાજિક અને માનસિક અસર

ઉંચું જાહેર દેવું:

- જનતામાં ભવિષ્ય અંગે ભય અને અનિશ્ચિતતા ઊભી કરે છે
- બેરોજગારી અને ગરીબીમાં વધારો કરે છે

આથી સામાજિક અશાંતિ અને અસંતોષ વધે છે.

રાજકીય અને વહીવટી અસર

જાહેર દેવાના દબાણ હેઠળ સરકાર:

- લોકપ્રિય નીતિઓ અમલમાં મૂકવામાં અસમર્થ બને છે
- ખર્ચમાં કાપ મૂકવા મજબૂર બને છે

પરિણામે રાજકીય અસ્થિરતા સર્જાય છે.

નિષ્કર્ષ (Conclusion):

જાહેર દેવું દ્વિધારી તલવાર સમાન છે. યોગ્ય આયોજન, નિયંત્રણ અને ઉત્પાદનશીલ ઉપયોગ થવાથી તે વિકાસનું સાધન બની શકે છે, પરંતુ અણિયંત્રિત અને અનુત્પાદનશીલ ઉપયોગથી તે અર્થતંત્ર માટે ગંભીર સંકટનું કારણ બની શકે છે.